

Renovatio ruralis

De wederombouw van het Nederlandse platteland

Inaugurele rede, uitgesproken door
Prof. dr. ir. Joks Janssen

Prof. dr. ir. Joks Janssen (Berlicum, 1975) is per 1 januari 2021 benoemd tot Professor of Practice 'Brede welvaart in de regio' aan Tilburg University. Hij studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Eindhoven. In 2005 promoveerde hij (cum laude) aan Tilburg University bij prof.dr. Theo Beckers, prof.dr.ir. Helga Fassbinder en dr.ir. Piet Beekman op een planologisch-historisch proefschrift naar de ruimtelijke (re)organisatie van het platteland in Zuidoost-Brabant. Na zijn promotie werkte hij onder meer als postdoctoraal onderzoeker bij Telos, Brabants Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken, en het Ruimtelijk Planbureau (nu: Planbureau voor de Leefomgeving). In januari 2011 werd hij benoemd als buitengewoon hoogleraar ruimtelijke planning en erfgoed aan Wageningen University. Daar maakte hij onderdeel uit van het nationale onderzoeks- en onderwijsnetwerk Erfgoed en Ruimte, dat werd ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Joks heeft dit ambt lange tijd gecombineerd met diverse kennisfuncties bij de provincie Noord-Brabant, waaronder het directeurschap van BrabantKennis. Sinds 2020 is hij werkzaam als senior onderzoeker-adviseur bij de Tilburgse kennisorganisatie Het PON & Telos en – namens die organisatie – betrokken bij de Academische Werkplaats (*Be*)sturen op Brede Welvaart. Hij combineert praktijkgericht onderzoek naar de grote, ruimtelijke veranderingen op het platteland met diverse bestuurs- en adviesfuncties. Sinds 1 augustus 2024 is hij tevens lid van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, het strategisch adviescollege van het kabinet voor regering en parlement op het brede domein van de fysieke leefomgeving.

Renovatio ruralis

De wederombouw van het Nederlandse platteland

Prof. dr. ir. Joks Janssen

Inaugurele rede,

in verkorte vorm uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van Professor of Practice 'Brede welvaart in de regio' aan Tilburg University op 13 december 2024.

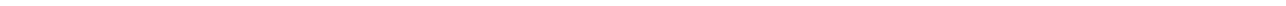
© Joks Janssen, 2024
ISBN: 978-94-6167-539-2

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

www.tilburguniversity.edu/nl

Renovatio ruralis

De wederombouw van het Nederlandse platteland

Inhoud

1. Het oude en het nieuwe land	6
2. De Januskop van de Nederlandse landbouw	12
3. Het (k)raakvlak tussen landbouw en leefomgeving	18
4. De route van de ruimtelijke ordening	26
5. Koersen op grond, gemeenschap en geschiedenis	32
5.1 Grond	34
5.2 Gemeenschap	37
5.3 Geschiedenis	40
6. Het platteland in de steigers	44
7. Dankwoord	50
Aangehaalde literatuur	54
Brede welvaart en Tilburg University	62

1. Het oude en het nieuwe land

*Mijnheer de rector magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Op mijn werkkamer hangt een oude schoolkaart uit ca. 1950. Daarop staan twee agrarische landschappen afgebeeld (Afb. 1). Aan de linkerzijde een strak georganiseerd landschap, met rechte wegen, grote kavels en moderne boerderijen. Landbouwmachines bewerken het land. In de verte – aan de horizon – is een indrukwekkend gemaal te zien dat de waterhuishouding reguleert. Dit beeld contrasteert met het tafereel aan de rechterzijde. Daar geen grootschaligheid en rationaliteit, maar een fijnmazig en rijk gestoffeerd landschap, met stolpboerderijen, onregelmatige kavels, grillig gevormde waterwegen en kronkelende straten. De boeren halen nog met paard en wagen het hooi binnen.

Afbeelding 1. Het oude en het nieuwe land (ca. 1950). Bron: J.B. Wolters Uitgeverijmaatschappij, Groningen.

De geografisch ingevoerde kijker ziet dat het een Noord-Hollandse scène betreft: de linkerzijde is sterk geïnspireerd op de drooggelegde Wieringermeerpolder, terwijl de rechterzijde veel weg heeft van een ouder mozaïeklandschap van zeekleigronden en kleine droogmakerijen. Het is duidelijk dat de maker de tegenstelling tussen beide landschappen visueel heeft uitvergroot. Dat alles om een heldere boodschap over te brengen. Die luidt als volgt: het nieuwe land is in agrarische zin superieur aan het oude land. Sterker nog, de kaart communiceert niet alleen dat de moderniteit van het nieuwe land de traditie van het oude land overtreft, maar ook de belofte vormt voor de toekomst van agrarisch Nederland.

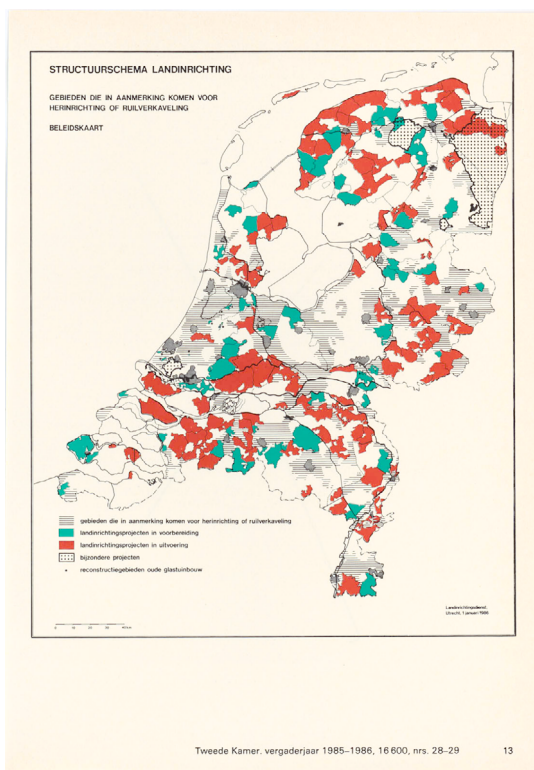
Het is een boodschap die in de jaren van de wederopbouw het meest krachtig wordt verwoord door Sicco Mansholt, minister van landbouw in de periode van 1945 tot 1958. Hij is architect en aanjager van zeer fundamentele veranderingen in de structuur van de Nederlandse (en later Europese) landbouw. Geconfronteerd met een (te) lage arbeidsproductiviteit in de sector, achterblijvende inkomens van boeren en een verslechterde exportpositie, zet hij in op een proces van rationalisatie, specialisatie en schaalvergroting.¹ Een belangrijk instrument van deze zeer omvattende structuurpolitiek vormt de ruilverkaveling, gericht op het ‘optimaliseren’ van landbouwkundige productieomstandigheden.

Slechte waterhuishouding, ontbrekende ontsluiting en te kleine, versnipperde kavels stonden volgens Mansholt het vergroten van de productiviteit van de landbouw in de weg. Moderne boerenbedrijvigheid vroeg om een modern landschap. Daarbij speelden zijn eigen ervaringen ongetwijfeld een belangrijke rol. Mansholt was in de vooroorlogse periode als akkerbouwer immers actief in de Wieringermeerpolder, en daardoor vertrouwd geraakt met de zegeningen van het, op de kaart zo fraai verbeelde, nieuwe land. In deze door de staat gerealiseerde, agrarische utopie zag hij wat rationele verkaveling, moderne waterhuishouding en machinale trekkracht konden betekenen voor het boerenbedrijf.

Vanaf de late jaren vijftig wordt de droom van Mansholt langzaam maar zeker realiteit. Het oude, vertrouwde boerenland in Nederland, wordt door

¹ Als sociaaldemocraat streed Mansholt voor een verheffing van de boerenstand. Hij vond dat boeren een inkomen moesten verdienen dat gelijk opging met dat van arbeiders in de steden. Daarnaast vond hij dat vrouwen en kinderen niet langer uit armoede verplicht moesten zijn om mee te helpen op de boerderij. Een modern bedrijf zou het werk verlichten en het inkomen verbeteren (Van Merrienboer, 2009).

ruilverkaveling gekneed naar het beeld van het nieuwe land en ondergaat een ingrijpende metamorfose. Met hulp van fikse subsidies van de rijksoverheid wordt de ontsluiting van het platteland verbeterd, nieuwe waterwegen aangelegd, boerderijen verplaatst, kavels samengevoegd en de perceelgrootte en -vorm aangepast aan de eisen van moderne mechanisatie (Andela, 2000). Zo worden de perfecte condities gecreëerd voor een landbouwkundig systeem, dat zich richt op de productie van zoveel mogelijk goed en goedkoop voedsel (Afb. 2).

Afbeelding 2. Structuurschema landinrichting: héél ruraal Nederland door ruilverkaveling op de schop.
Bron: Nationale Bibliotheek, Den Haag.

Ik roep hier één van de grootste ruimtelijke ‘projecten’ van naoorlogs Nederland in herinnering, omdat we vandaag opnieuw aan de vooravond van een verbouwing van het platteland staan. Directe aanleiding vormt de ‘stikstofcrisis’, die ten eerste en vooral een natuurrisis is: een crisis van onze ecosystemen.

Het huidige landbouwsysteem loopt tegen ecologische grenzen aan. Het gaat niet goed met de Nederlandse natuur. Natuurherstel is nodig en vraagt om een nieuwe verhouding tussen agrarische economie en natuurlijke ecologie. Dat betekent meer ruimte voor agrarische extensivering. Maar dat niet alleen. Ook de waterkwaliteit, zoetwaterbeschikbaarheid en klimaatverandering dwingt boeren tot aanpassing. En alsof dat nog niet genoeg is, is agrarische grond zeer gewild bij gemeenten en ontwikkelaars die woningen willen bouwen of wind- en zonneparken willen realiseren.

Langzaam maar zeker daalt het bestuurlijk besef in dat deze ruimtelijke dynamiek niet vanzelfsprekend leidt tot de meest optimale configuratie van landgebruik, laat staan een fraai en toekomstbestendig landschap. De optelsom van anonieme marktkrachten en individuele beslissingen van agrarisch ondernemers of grondeigenaren leidt niet automatisch tot realisatie van maatschappelijk gewenste doelen. Het zijn de – in onbruik geraakte – disciplines van ruimtelijke ordening en landinrichting die weer moeten worden afgestoft om deze ‘renovatio ruralis’ in goede banen te leiden.

In zekere zin vormt de aanstaande verbouwing van het platteland een correctie op het doorgeschoten, naoorlogse landbouwsysteem. Dat systeem is bijzonder goed in staat gebleken de agrarische productie op te voeren, maar schiet tekort in de ‘productie’ van andere waarden, bijvoorbeeld op het vlak van biodiversiteit, gezondheid en schoon water. Een ruimtelijke *ombouw* is noodzakelijk om deze waarden een volwaardige plek te geven in de landbouw en de leefomgeving. Na de wederopbouw volgt nu dus de ‘wederombouw’ van het platteland.

Het mag duidelijk zijn dat deze wederombouw niet enkel vertrekt vanuit het oogpunt van agrarisch-economische efficiency, maar juist vanuit een bredere wens om ecologische opgaves, zoals een robuust watersysteem en soortenrijke natuur, te combineren met sociale en economische opgaves, zoals woningbouw, een gezonde leefomgeving en toekomstperspectief voor agrariërs. Waar de naoorlogse ‘ruilverkavelingsmachine’ zorgde voor welvaart in smalle zin, staat nu de zoektocht naar brede welvaart voorop.

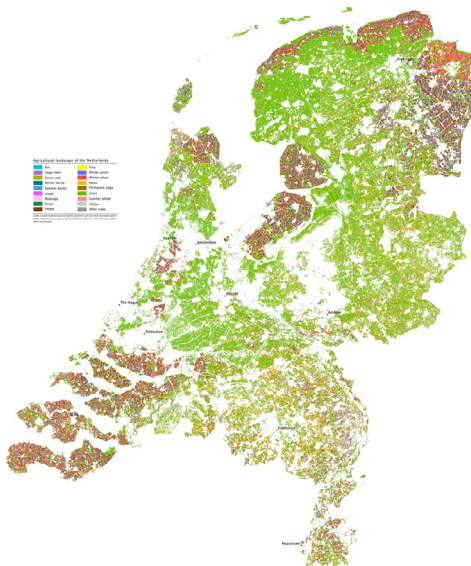
Graag neem ik u mee op deze zoektocht.

2. De Januskop van de Nederlandse landbouw

Het lijkt misschien paradoxaal in een door-en-door verstedelijkte samenleving, maar wie het over de ruimtelijke toekomst van Nederland wil hebben kan niet om de landbouw heen. De verstedelijking mag in fysieke en mentale zin weliswaar ver voortgeschreden zijn, ons land toont in topografische zin nog altijd een voornamelijk agrarisch gezicht.

De landbouw beheert ruim de helft van het Nederlandse territorium en beslaat circa twee derde van het oppervlak op land (CBS, 2022). Daarmee is de landbouw niet alleen ‘grootbeheerder’ van ons landschap, maar ook ‘voor iedereen die zich buiten de bebouwde kom [van stad en dorp] begeeft zichtbaar, hoorbaar en ruikbaar’ (Vink & Boezeman, 2018: 38).

De alomtegenwoordigheid van de landbouw wordt prachtig zichtbaar vanuit de ruimte. Een met behulp van Europese satellietdata samengestelde kaart uit 2022 laat het Nederlandse landschap als een bijzondere expressie van voornamelijk agrarisch gebruik zien; een strak verkaveld land met een pointillistisch tableau van teelten: aardappelen, uien, tulpen, maïs, grasland enzovoorts (Afb. 3). Hier toont zich de erfenis van Mansholt: het ruilverkavelde landschap als ‘printplaat’ voor een uiterst productieve landbouw.

Afbeelding 3. Modern agrarisch Nederland op de kaart. Bron: European Space Agency, Noordwijk.

Hoewel het staatsgeleide en door maakbaarheid gedreven agrarisch beleid dat Mansholt voorstond allang verlaten is, functioneert de hedendaagse landbouw – en het agrofoodcomplex dat zich daaromheen heeft ontwikkeld – grotendeels nog volgens de principes die hij nastreefde: grootschalige, intensieve en kostenefficiënte voedselproductie voor de ‘wereldmarkt’.² Dit zorgt er niet alleen voor dat ons voedsel goedkoper is dan ooit, maar ook dat de bijdrage van de landbouw aan de Nederlandse exportpositie groot is en deze regelmatig records breekt.³ Ondanks het afnemend aandeel van de primaire landbouw, weet met name het agrofoodcomplex van toeleverende en verwerkende bedrijven nog altijd een substantiële bijdrage aan onze economie te leveren.

Het is tegen deze achtergrond dat het beroemde tijdschrift *National Geographic* in een speciaal themanummer over de Nederlandse landbouw kopte: “This tiny country feeds the world” (Viviano, 2017). De bijzondere prestaties van Nederland als landbouwkundige gigant werden in een uitgebreide reportage toegelicht en zorgden voor de nodige trots in de agrarische sector. Hier werd het beeld bevestigd dat de sector graag uitdraagt: een land dat zich, vanwege de kennisgedreven en hoogproductieve landbouw, als exportgrootmacht kan positioneren en profileren. Dat strookt met de decennialange beoordeling van de agrarische sector door politiek en bestuur, namelijk op basis van haar positieve bijdrage aan de nationale handelsbalans en aan de economische groei, zoals die tot uitdrukking komt in het bruto binnenlands product (bbp).

De maatstaf van het bbp is vrij dominant in de wijze waarop we vanaf de wederopbouwperiode naar boeren en landbouw – en, in het verlengde daarvan, het platteland – zijn gaan kijken, namelijk als overwegend economische entiteiten. Na 1945 is de landbouw ingepast in een economisch-institutionele omgeving, waardoor de boer in zijn hoedanigheid van ‘homo economicus’ centraal kwam te staan. Niet de traditionele boerenwaarden, maar ondernemerschap en winstmaximalisatie worden sindsdien gezien als

² Ik plaats het begrip wereldmarkt hier bewust tussen aanhalingstekens. Weliswaar is 70% van de voedselproductie in Nederland bestemd voor de export, maar het grootste deel daarvan vindt zijn weg binnen de Europese Unie, met Duitsland, België, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk als belangrijkste afnemers.

³ De waarde van de Nederlandse landbouwexport (incl. wederuitvoer van producten uit het buitenland) is de afgelopen jaren gestegen, van 82,6 miljard Euro in 2016 naar 123,8 miljard Euro in 2023. De Nederlandse economie verdiende daarmee in 2023 ca. 50,4 miljard Euro op een totaal van 1.068 miljard Euro (CBS, 2024).

nastrevenswaardig voor het moderne boerenbedrijf (Van der Ploeg, 2017). Dit denken is vanaf de jaren 1980 versterkt door de opkomst van het (neo)liberalisme en de groeiende dominantie van grote marktpartijen in het landbouw- en voedselsysteem. Hierdoor is sprake van een verregaande ‘economisering’ van het boerenbestaan en het landbouwbeleid.

Wie de Nederlandse landbouw (enkel) afrekent op basis van het bbp, ziet een sector die in termen van economische productiviteit uitermate efficiënt opereert, en die de vestigingsplaatsvoordelen van onze vruchtbare en goed ontsloten Delta maximaal benut. Onze landbouw kent hoge opbrengsten per eenheid input. We doen het op dat punt beter dan de ons omringende landen.

Maar het bbp, zo weten we inmiddels, werkt blikvernaauwing in de hand. Het laat veel belangrijke waarden ten behoeve van onze collectieve (brede) welvaart immers buiten beschouwing. Deze waarden – van een fraai landschap tot gezondheid, milieukwaliteit en dierenwelzijn – worden in de logica van het bbp veelal buiten haakjes geplaatst. Ze worden niet meegenomen in de berekening, en daarmee in economische zin ‘geëxternaliseerd’. Met als gevolg dat de maatschappelijke schade niet door de producent of consument wordt betaald, maar op de rekening van de samenleving wordt bijgeschreven.⁴

Welvaart heeft naast de financieel-economische dimensie echter ook een sociaal-maatschappelijke en fysiek-ecologische dimensie. Daarom moeten we de *p* van *profit* in verband brengen met die van *people* en *planet*. Bij brede welvaart gaat het immers om de samenhang tussen deze dimensies, niet alleen in het hier en nu, maar ook later en elders.

Zetten we de bril van brede welvaart op, dan ontstaat direct een ander beeld. Een beeld dat de positieve economische cijfers van de agrarische sector op zijn minst nuanceert en in een ander perspectief plaatst. De hoge productiviteit van onze landbouw verhuult namelijk niet dat we – ten opzichte van andere Europese landen – uitermate beroerd scoren als het gaat om biodiversiteitsverlies, pesticidegebruik, emissie van ammoniak, enzovoorts. De milieudruk van de sector is zeer hoog. Anders gezegd: de Nederlandse landbouw wordt niet alleen gekenmerkt door

⁴ Het Planbureau voor de Leefomgeving schat alleen al de (monetaire) milieukosten van de Nederlandse landbouw op 6,5 miljard euro per jaar op een toegevoegde waarde van 10 miljard in de primaire sector en 50 miljard in de gehele *agribusiness* (PBL, 2018: 47).

een hoge efficiency, maar ook door veel verliezen van nutriënten naar het milieu (Van Grinsven et al., 2019; Jukema et al., 2024).⁵ Daar komt bij dat het huidige landbouwproductiesysteem, en dan met name de veehouderij, een groot beslag legt op grond elders in de wereld, onder meer voor de productie van veevoer. De hoge output van de sector is afhankelijk van een minstens zo hoge input in het systeem.

De brede welvaartsverliezen van het huidige landbouwproductiesysteem worden niet enkel internationaal, maar ook lokaal en regionaal gevoeld. Zo is de schaal en intensiteit van de moderne landbouwbeoefening een belangrijke veroorzaker van de afname aan natuurkwaliteit, zowel in beschermde natuurgebieden als op het boerenland. Het aantal boerenlandvogels is sinds 1960 sterk afgenomen. Datzelfde geldt voor de hoeveelheid insecten. Bovendien draagt de landbouw door uitspoeling van nutriënten en bestrijdingsmiddelen bij aan de afnemende kwaliteit van het grond- en oppervlaktewater. Die is te laag voor een goede toestand van onze natuur (WUR, 2020).

Het is echter niet alleen in fysiek-ecologische, maar ook in sociaal-maatschappelijke zin dat het huidige, hoogproductieve landbouwsysteem voor verschraling zorgt. Zo is er steeds meer bewijs dat dit systeem aan de basis staat van uiteenlopende, publieke gezondheidsrisico's (Van der Weijden et al., 2021). Ook heeft de gestage leegloop, vergrijzing en schaalvergroting van boerenbedrijven een negatieve impact op de leefbaarheid op het platteland. En hoewel de landbouw zoals aangegeven, in het beheer van het landschap een dominante positie heeft, wordt de sector ook op dit punt vragend aangekeken door (een deel van) de samenleving, zeker nu de druk op de ruimte toeneemt.

De hoogproductieve Nederlandse landbouw kent dus – als ware het een Januskop – twee tegengestelde gezichten, die zich steeds moeizamer tot elkaar verhouden. Er is sprake van scheefgroei tussen landbouw en leefomgeving. Of, preciezer geformuleerd, tussen de landbouw als economische activiteit en de sociale en fysieke leefomgeving waarbinnen diezelfde activiteit plaatsvindt en haar maatschappelijke legitimiteit moet organiseren.

⁵ De Nederlandse landbouw is verantwoordelijk voor circa 90 procent van de ammoniakemissie, 52 procent van de stikstofdepositie op natuur, ongeveer de helft van de stikstof- en fosforbelasting van oppervlaktewateren, ongeveer een kwart van de fijnstof in de lucht en ruim 16 procent van de broeikasgasemissie (PBL, 2024: 138).

3. Het (k)raakvlak tussen landbouw en leefomgeving

Hoewel de actualiteit van de eerdergenoemde stikstofcrisis wellicht anders doet vermoeden, zijn de leefomgevingsproblemen die het hoogproductieve landbouwsysteem veroorzaakt niet van vandaag of gisteren. Eind jaren 1970 komen ze al aan de oppervlakte. Dan worden de eerste, door de agrarische sector veelal als ‘onbedoeld’ getypeerde, gevolgen van het moderne landbouwproductiesysteem zichtbaar, onder meer in de vorm van mestoverschotten (Frouws, 1994). Mede als gevolg hiervan wordt het onder Mansholt gesloten contract tussen sector en samenleving opengebroken.

Dit was een contract dat in ruimtelijke zin stoelde op een non-interventie pact. De landbouw zorgde voor de productie van goed en goedkoop voedsel en het ‘open’ houden van de groene ruimte, terwijl de ruimtelijke ordening garant stond dat deze opdracht zonder al te veel stedelijke bemoeienis kon plaatsvinden (WRR, 1998). Deze LAT-relatie tussen stad en land komt door de toegenomen mobiliteit en veranderende voorkeuren van stedelingen echter onder toenemende druk te staan (vgl. Sijmons, 2017). Stad en land mogen in bestuurlijk-planologische zin dan wel als volstrekt gescheiden domeinen worden behandeld, in sociaal-maatschappelijk opzicht raakt deze afgrenzing poreus. Zowel de enkelvoudige focus op agrarische productiedoelen als de ecologische schade die het landbouwproductiesysteem veroorzaakt, wordt daardoor onderwerp van intensieve, maatschappelijke discussie. Het raakvlak tussen landbouw en leefomgeving evolueert in een *kraakvlak*.

Rond dat kraakvlak ontstaan met enige regelmaat fricties, die zich vaak uiten in de vorm van een crisis. Zowel het mestprobleem van toen, als de stikstofcrisis van nu getuigen daarvan. Maar wie het landbouwdossier al wat langer volgt, weet dat de crises die het landbouwproductiesysteem veroorzaakt daar (helaas) niet toe beperkt zijn gebleven.

In reactie op de crises en de groeiende leefomgevingsproblemen die ontstaan, kiezen agrarische sector en overheid – na een zeer moeizame start – vanaf de jaren 1990 voor milieukundige ‘optimalisatie’ van het bestaande landbouw-productiesysteem. Men blijft het door de (naoorlogse) modernisering geëffende pad volgen en probeert de scherpe kantjes van het systeem bij te slijpen via het perspectief van ‘ecologische modernisering’. Dit perspectief maakt eind vorige eeuw furore in het – met de landbouwsector samenhangende – beleidsnetwerk.

De leidende gedachte erachter is dat de milieuproblemen die de landbouw veroorzaakt met technologische middelen op te lossen zijn.⁶

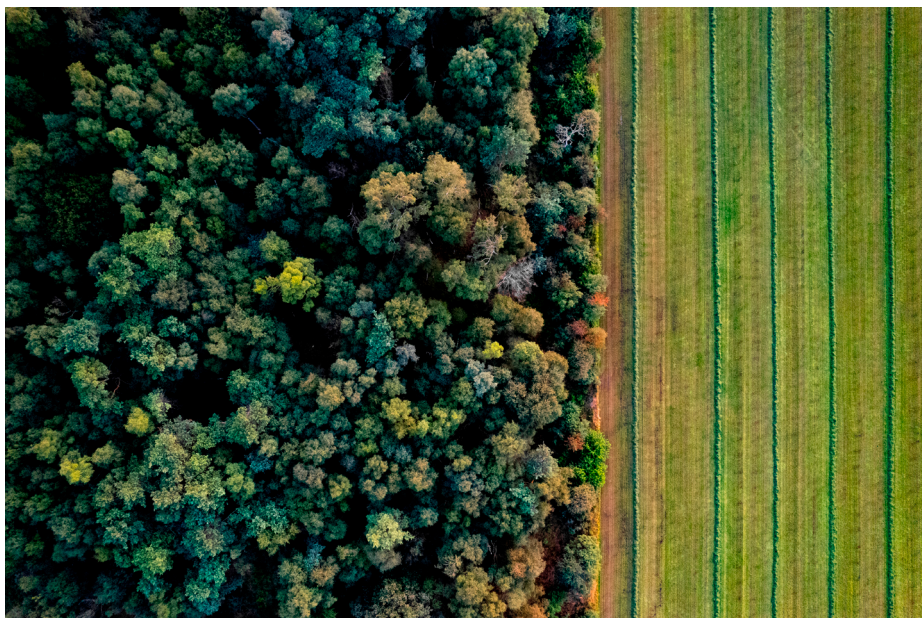
In historisch-beleidsmatige zin valt deze strategie samen met de liberalisering van overheidssturing. De overheid trekt zich terug als alomvattende, statelijke actor die het landbouwbeleid tot in detail vormgeeft, laat meer over aan de markt en kiest voor een afstandelijkere vorm van regulering van de sector via voorschriften, subsidieverstrekking, wet- en regelgeving. Het omgevingsgebruik door de landbouw wordt ingeperkt via de introductie van een zogenaamde ‘milieugebruiksruimte’, waarbinnen de sector voortaan moet opereren (De Haas, 1990). Op basis daarvan poogt men de negatieve ‘externaliteiten’ van de landbouw, in de vorm van uiteenlopende milieueffecten, zoveel mogelijk te minimaliseren.⁷

Hierbij past een planologische filosofie die landbouw en natuur in ruimtelijke zin zoveel mogelijk van elkaar scheidt, zodat elk van beide domeinen zich volgens een eigenstandige logica kunnen blijven ontwikkelen (Afb. 4). Het is een perspectief dat in het hedendaagse wetenschappelijke debat over voedselproductie en de verhouding tussen landbouw en natuur als *land sparing* kan worden getypeerd (Bos et al., 2023). Deze scheidingsfilosofie krijgt met de introductie van de Ecologische Hoofdstructuur (inmiddels omgedoopt tot Natuurnetwerk Nederland) begin jaren 1990 momentum. Vanaf dat moment wordt, mede in reactie op de achterblijvende resultaten van agrarisch natuurbeheer en de zeer zorgelijke staat van de natuur, een meer offensief natuurbeleid geïntroduceerd. Dat beleid steunt – noodgedwongen – op een politieke uitruil: de natuur krijgt meer ruimte ten gunste van de landbouwproductie, maar daar staat tegenover dat

⁶ Het ecologische moderniseringsperspectief erkent dat de achteruitgang van het milieu een ontwerpfout van de moderniteit is, maar gaat ervan uit dat deze door middel van verdergaande modernisering kan worden hersteld. Het is een aanpak van milieuproblemen door de staat in samenwerking met de markt. De kern van het denken is dat door continue technologische vooruitgang milieuproblemen opgelost kunnen worden. Voor ecologisch modernisten zijn milieuzorg en economie elkaar versterkende krachten, zoals tot uitdrukking komt in de slogan ‘Prevention pollution pays’ (Spaargaren, 2000).

⁷ Het is de Brabantse boerenzoon Gerrit Braks, die als minister van landbouw verwoordt dat het na-oorlogse landbouwbeleid zijn grenzen heeft bereikt en dat aandacht nodig is voor natuur en milieu. Zijn *Interimwet varkens- en pluimveehouderij* (1984) vormt de eerste milieukundige begrenzing van de Nederlandse landbouw, en markeert daarmee een scherpe breuk met het tot dan toe gevoerde beleid. Overigens was ook Braks de overtuiging toegedaan dat binnen de aldus gecreëerde milieugebruiksruimte met technologische innovatie veel bereikt kon worden. Hij stond, evenals veel van zijn opvolgers, kritisch tegenover volumemaatregelen.

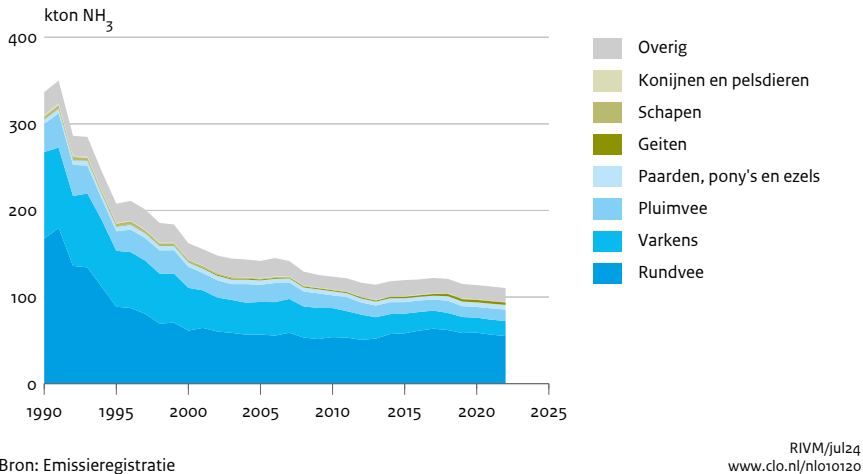
de landbouw buiten het natuurnetwerk zich op moderne en vrij monofunctionele wijze kan en mag blijven ontwikkelen (Janssen, 2024). Daarmee is de ruimtelijke scheidingsgedachte ondersteunend aan de sturingsstrategie van sector en overheid, waarin het bevorderen van de milieu-efficiency van individuele boerenbedrijven voorop staat.

Afbeelding 4. Een strakke, planologische scheiding tussen natuur en hoogproductieve landbouw. Bron: Maarten Zeehandelaar, Shutterstock.

Aanvankelijk is met behulp van deze strategie succes geboekt. Vanaf de jaren 1990 zijn aanzienlijke stappen gezet om de milieuvervuiling terug te dringen, terwijl de agrarische productie op peil bleef of zelfs toenam (Afb. 5). Een combinatie van kennisopbouw, technologische ontwikkeling en beleid zorgde voor een zichtbare milieu-efficiëncyslag (Erisman et al., 2023). Denk aan de introductie van luchtwassers, nieuwe stalconcepten, voeraanpassingen, mineralenboekhouding en nieuwe bemestingstechnieken. Daarbij werd de landbouw, conform het paradigma van de ecologische modernisering, met technologische middelen overigens *nog* moderner van karakter. Het maakte dat het reeds in gang gezette proces van schaalvergroting, industrialisatie en

intensivering versnelde en zich verdiepte. Met als gevolg dat een agro-industrieel paradigma de landbouwontwikkeling ging structureren.⁸

Afbeelding 5. Emissie van reactief stikstof - in de vorm van ammoniak - door land- en tuinbouw sinds 1990.
Bron: Compendium voor de Leefomgeving.

De markt haalde in dit opzicht de naoorlogse ‘moderniseerders’ uit de tijd van Mansholt zelfs in (Karel, 2013: 194). Door de gekozen strategie werden boeren immers gedwongen om de kapitaalinvesteringen in hun bedrijf op te voeren. De toepassing van dure technologische innovatie noodzaakte om nieuwe leningen bij de (Rabo)bank aan te gaan, en de productie op te voeren om daarmee de rentelasten af te kunnen lossen. Het bevorderde een proces waarbij kapitaalintensiteit en grootschaligheid de ontwikkelingsgang van de landbouw steeds sterker zijn gaan bepalen. De boeren die het onverbidde tempo van deze ontwikkelingsdynamiek niet konden en kunnen volgen, maken plaats voor collega’s die – met hulp van de bank – hun grond en/of dierproductierechten overnemen. Voor de (over)blijvers geldt dat hun afhankelijkheid van andere partijen in het landbouwsysteem toeneemt, en hun positie in de productieketen verder verzwakt.

⁸ Het is een proces dat zich ook landschappelijk doet ‘voelen’, onder meer door de opkomst van meststapels, eenvormige velden met eiwitrijk, Engels raaigras, steeds zwaardere machines die het land bewerken en hoogproductieve koeienrassen die jaarrond op stal staan.

Op deze wijze ontstaat een zichzelf versterkend proces, met ‘positieve’ terugkoppelingsmechanismen: de ingeperkte milieuruimte dwingt boeren tot investeringen in technologie om de efficiency te verhogen en de productiekosten te verlagen, die vanwege de lage marges op hun producten alleen worden terugverdiend door verdergaande schaalvergroting en intensivering van de bedrijfsvoering, waardoor banken alleen boeren die daarvoor kiezen nog helpen, enzovoorts en zo verder (*ad infinitum*). Als gevolg van dit proces daalt het aantal boerenbedrijven in rap tempo en neemt gelijktijdig de omvang van de overblijvende bedrijven sterk toe.⁹ Voor de grote spelers in de keten is dat overigens geen probleem. Instandhouding van het productievolume staat bij hen centraal, niet het aantal noch de aard van de boerenbedrijvigheid, laat staan de gespannen verhouding met de leefomgeving.

Het gevolg van de ‘optimalisatie’ van het bestaande landbouwproductiesysteem langs de hiervoor geschetste lijnen, is een steeds monofunctioneler ruimtegebruik en in sociaal-maatschappelijk opzicht een steeds verdergaande *isolatie* van de landbouw ten opzichte van de leefomgeving. Daarin schuilt ook de beperking van de ecologische moderniseringsstrategie die, in haar zucht naar milieu-efficiency op basis van technologische innovatie, de landbouw – noodgedwongen – steeds verder afgrenst van haar omgeving. Het productieve landbouwsysteem dat ze wil bestendigen, functioneert immers alleen goed in een volledig gecontroleerde productieomgeving (Afb. 6).

⁹ Hoewel de hoeveelheid land die boeren bewerken sinds 1950 gedaald is met ongeveer 20%, beschikken de bedrijven die zijn overgebleven gemiddeld genomen over veel meer hectaren grond. Zo hadden landbouwbedrijven in 2000 gemiddeld 20 hectare cultuurgrond. In 2021 is dat 35 hectare geworden, een stijging van bijna 75%. Een soortgelijke schaalvergroting is ook te zien in het aantal dieren per bedrijf (CBS, 2022).

Afbeelding 6. Een volledig gecontroleerde productieomgeving in de intensieve veehouderij. Bron: Henk Vrieselaar, Shutterstock.

Tegen deze achtergrond is het niet vreemd te moeten constateren dat de ecologische moderniseringsstrategie in een drukbevolkte en welvarende delta uiteindelijk begrensd is. In deze dynamische context laat de sociale en fysieke leefomgeving zich nu eenmaal maar beperkt buitensluiten. Dat toont zich onder meer door het feit dat vanaf 2010 de bereikte milieuwinst stagneert, het beoogde natuurherstel achterblijft en de leefomgevingsproblemen rond de landbouw zich weer opstapelen.¹⁰ Deze problemen, van overmatige stikstofuitstoot tot de uitspoeling van nitraat, de uitstoot van fijnstof en CO₂ en het gebruik van bestrijdingsmiddelen, zijn complex en hardnekkig van karakter. Daarbij komt de groeiende ‘landschapspijn’ (De Boer, 2017) die veel mensen voelen als gevolg van de alsmaar doorgaande schaalvergroting en intensivering van de landbouw en de oplopende spanningen rond kwesties als gezondheid en klimaatverandering.

¹⁰ Naast de afnemende effectiviteit van de ecologische moderniseringsstrategie in de landbouw, speelt in dit verband de forse bezuiniging op het eerdergenoemde natuurnetwerk een niet te onderschatten rol. In 2011 besluit staatssecretaris Bleker (kabinet Rutte I) de omvang van dit netwerk sterk in te perken, het beheer aan de provincies over te laten en de rijksbudgetten voor realisatie van natuur terug te schroeven met 70%.

4. De route van de ruimtelijke ordening

Geconfronteerd met slepende en hardnekkige leefomgevingsproblemen, de harde, juridische grenzen van het nationale en Europese natuur- en waterbeleid en een veelheid van uitdagingen rond klimaat, wonen en energie, staat de Nederlandse landbouw (opnieuw) op een keerpunt. Duidelijk is dat het louter aanscherpen van sectorale regelgeving, waardoor deze nog fijnmaziger en complexer wordt, geen wenkend perspectief biedt.

De afgelopen decennia beproefde ecologische moderniseringsstrategie lost de spanning tussen landbouw en leefomgeving niet op. Deze strategie is althans niet in staat zowel de milieudruk verder te verminderen als nieuwe maatschappelijke waarden te integreren in de landbouw én duurzaam perspectief te bieden aan boeren. Dat heeft alles te maken met het feit dat de ‘vernieuwing’ vooral binnen het bestaande landbouwproductiesysteem wordt gezocht, waarin kostprijsverlaging en meer productie (voor de export) voorop staan (De Roo et al., 2024). Hierdoor blijven boeren gevangen in wat econoom William Cochrane ooit typeerde als een ‘agrarische tredmolen’, en wordt werken *tegen* de grenzen van het ecologische systeem bevorderd (Cochrane, 1958).

Zowel de huidige problemen als de toekomstige uitdagingen vragen om een meer fundamentele (en dus systemische) verandering, waarbij de landbouw op haar bijdrage aan de brede welvaart wordt beoordeeld. Wanneer we bereid zijn het smalle, bbp-georiënteerde agrarische pad te verlaten, zien we allerlei nieuwe kansen opdoemen voor een sector die van buitengewone waarde is in onze deltametropool. Wie de (regionale) monitor Brede Welvaart van het CBS erbij pakt, ziet dat de landbouw voor veel brede welvaartsthema’s – van gezondheid tot milieu en landschap – een (f)actor van belang is (CBS, 2024). De landbouw is een mogelijke leverancier van allerlei publieke en private ‘diensten’, in de vorm van koolstofopslag, waterberging, recreatie en zorg, die de (stedelijke) samenleving ten goede komen.

Oplossingsrichtingen om uit de huidige situatie te ontsnappen zitten volgens landbouweconoom en collega van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli), Krijn Poppe, dan ook in het zoveel mogelijk ‘positioneren’ van Nederlandse producten met hun hogere kostprijs in buitenlandse markten die voor duurzaamheid willen betalen, het vergoeden van boeren voor ecosysteemdiensten en het zorgen voor alternatieve werkgelegenheid

op de boerderij' (Poppe, 2024: 30).¹¹ Een dergelijke strategie vereist geen monofunctionaliteit noch sectorale isolatie, maar juist *multifunctionaliteit* en een verdergaande *integratie* van landbouw en leefomgeving. Op kleine schaal gebeurt dit al. Boeren stappen uit het gangbare bedrijfs- en verdienmodel en zoeken actief de verbinding met de burger-consument. Bijvoorbeeld door aan natuurbeheer te doen, bijzondere streekproducten te vermarkten, versproducten aan huis te leveren of een dagopvang voor ouderen te beginnen. Maar tegenover de agrarisch-industriële *mainstream*, bevindt deze alternatieve, brede welvaartsstroom zich vooralsnog in de marge.¹²

Belangrijke obstakels voor versterking van deze stroom, zijn bestuurlijk, financieel-organisatorisch én ruimtelijk van aard. Bestuurlijk, in de zin dat afbouw van het huidige landbouwproductiesysteem en de opbouw van een alternatief systeem geen sinecure is. Het huidige, 'productivistische' systeem is uitermate *koersvast* (Vink & Boezeman, 2018). De macht van bestaande bedrijfsbelangen in de agrofoodketen vóór het behoud van verdienvermogen en reeds gedane investeringen is bijzonder groot. Hier speelt onder meer het economische principe van 'sunk cost fallacy' een rol: de eenmaal gedane investeringen in het verleden structureren in belangrijke mate de beslissingen voor de toekomst. Het verklaart de defensieve en verantwoordelijkheid vermijdende houding van sommige partijen in de agrofoodketen om de benodigde verandering te ondersteunen: dat doet immers afbreuk aan hun huidige marktpositie en verdienmodel. Om dit mechanisme te doorbreken, is een overheid nodig die vanuit een heldere langetermijnvisie scherpe duurzaamheidseisen aan bedrijven stelt. Zodat ze daar vervolgens ook naar kunnen handelen. Daarmee raken we direct aan het punt van de financieel-organisatorische blokkades.

Op dit moment worden de negatieve externe (milieu)effecten van de landbouw niet – of in onvoldoende mate – beprijsd, terwijl – omgekeerd – de positieve

¹¹ Ecosysteemdiensten zijn de 'diensten' die een ecosysteem levert aan mens en maatschappij: voedselproductie, klimaatregulatie, bestuiving door insecten, waterberging, luchtzuivering of recreatiemogelijkheden.

¹² In 2023 kwam volgens Raboresearch 3,3 procent van de totale omzet van landbouwbedrijven uit neveninkomsten, zoals boerderijverkoop, zorglandbouw, duurzame energieproductie en/of natuurbeheer. Opvallend is dat de omzet uit deze neveninkomsten wel sterker groeit dan die uit reguliere landbouwactiviteiten. [Landbouwtransitie: de bijdrage van neveninkomsten - Rabobank](#)

externe effecten niet worden beloond (Poppe & Jongeneel, 2020).¹³ Veel boeren willen wel veranderen in de richting van bijvoorbeeld een meer ‘natuurinclusieve’ (en dus: ‘leefomgevingsgevoelige’) landbouw die andere diensten dan enkel voedsel produceert, maar stuiten daarbij onherroepelijk op economische grenzen (Vermunt et al., 2022). Want voor de eerdergenoemde ecosysteemdiensten bestaan vooralsnog geen structurele beloningssystemen. Een deel van de verklaring voor de moeizame verandering in de verhouding tussen landbouw en leefomgeving is dat er – anders dan voor bijvoorbeeld de energietransitie met zijn rendabele alternatieven van wind en zon – nog geen model is ontwikkeld waarin geld wordt verdiend aan het behoud van biodiversiteit. Dat maakt het voor veel gangbare boerenbedrijven lastig om hun bedrijfsvoering aan te passen.¹⁴ De ontwikkeling van een systematiek voor *true pricing* lijkt hier noodzakelijk.¹⁵

Daarnaast zijn er, en dan komen we op het terrein waar ik als planoloog thuis ben, blokkades van ruimtelijke aard. Veel van de huidige spanningen tussen landbouw en leefomgeving manifesteren zich namelijk als *ruimtelijke kwesties*. Denk bijvoorbeeld aan de confrontatie tussen natuur en intensieve landbouw in de overgangszones rondom beschermde Natura 2000 gebieden. Daar heeft de spanning tussen ‘100% natuur’ en ‘100% landbouw’ inmiddels een kookpunt bereikt en wordt naarstig gezocht naar vormen van landgebruik en -inrichting die een bewezen positief effect hebben op de natuur- en waterkwaliteit. Maar denk ook aan de ruimte die nodig is voor de aanpassing van het agrarisch landschap aan de grillen van klimaatverandering en – in het verlengde hiervan – de grote problemen die boeren nu al ervaren met verzilting, verdroging en verzakking van de bodem. Deze worden versterkt door het huidige watersysteem dat, mede vanwege de productiviteitsdoelstellingen van de landbouw, te strak afgesteld staat en nauwelijks ruimte biedt voor adaptatie. Ook de achterblijvende effectiviteit van natuur- en landschapsbeheer door boeren toont zich als ruimtelijke kwestie. Beloftevolle inspanningen op dit terrein worden nu vaak tenietgedaan door

¹³ Het beprijzen van negatieve externe effecten van de landbouw – denk aan de uitstoot van ammoniak en methaan – is een economisch (kosten)effectieve manier om schadelijke gevolgen voor het milieu tegen te gaan.

¹⁴ Een natuurinclusief boerenbedrijf kan in de praktijk een prima bestaansmodel opleveren. Alleen de weg daarnaartoe is vaak lastig. Of, zoals veel boeren zeggen: ‘Je kunt het wel zijn, maar niet worden’. De ingewikkelde, financiële overbrugging tijdens de fase van omschakeling bezorgt ze hoofdbrekens.

¹⁵ Een overzicht van (uiteenlopende) ideeën voor *true pricing* is samengebracht in de rapportage *Wat we gemeen hebben. True Pricing in toekomstvisies voor landbouw en voedsel* (2024), [Wat-we-gemeen-hebben-True-pricing-in-toekomstvisies-landbouw-en-voedsel-1727688430.pdf](#)

onvoldoende ruimtelijke clustering van initiatieven. Het heeft geen zin als de ene boer weidevogels beschermt door de aanleg van kruidenrijk grasland, wanneer zijn buurman intensieve akkerbouw blijft bedrijven met de inzet van veel kunstmest en bestrijdingsmiddelen (Dotinga & Trouwborst, 2017; Algemene Rekenkamer, 2021; Koks, 2021).¹⁶

Door de huidige landschapsinrichting, met zijn grotendeels gelijke, waterstaatkundige condities en vrij harde planologische scheidingen tussen landbouw en natuur (en andere functies) worden boeren die afwijken van het productivistische spoor en een ander pad willen bewandelen tegengewerkt. Het ‘groene maatpak’ (cf. Blerck, 2022) dat in de naoorlogse periode voor de landbouw is gecreëerd, en daarna door ecologische modernisering verder is ‘geoptimaliseerd’, knelt in steeds meer opzichten. De eenduidige legenda-eenheden voor het buitengebied zijn onvoldoende in staat om de meervoudige planologische dynamiek te accommoderen en in te spelen op de aangescherpte eisen rondom biodiversiteit, waterbeheer en klimaat. Ze verhinderen bovendien functiemenging, en daarmee een productieve verbinding van de landbouw met de sociale en fysieke leefomgeving.

Er is op steeds meer plekken – veenweidegebieden, beekdalen en rondom natuurgebieden – behoefte aan nieuwe vormen van gemengd landgebruik, waarin landbouw en andere functies, zoals natuurbeheer, wateropvang, wonen of duurzame energieopwekking, makkelijker kunnen worden gecombineerd. Geen ruimtelijke scheiding dus, maar verweving ofwel *land sharing*.

¹⁶ Een andere ruimtelijke kwestie betreft de onzorgvuldige wijze waarop we de afgelopen periode met de meest vruchtbare bodems voor akkerbouw zijn omgegaan. Deze maken maar al te gemakkelijk plaats voor andere functies. In dit licht moet mijn pleidooi voor een zogenaamde Agrarische Hoofdstructuur worden begrepen, die het lange termijn gebruik van deze bodems voor plantaardige productie kan borgen (Prins, 2023: 9).

5. Koersen op grond, gemeenschap en geschiedenis

Omdat de huidige problemen met het landbouwproductiesysteem zich (deels) ruimtelijk manifesteren, kunnen ze (deels) ook met ruimtelijke middelen worden aangepakt en opgelost. Sterker nog, mijn stellingname is dat een goede ruimtelijke ordening de omslag naar een ander landbouwproductiesysteem kan ondersteunen en zelfs versnellen. Daarin sta ik niet alleen. Verschillende studies en auteurs hebben inmiddels gewezen op de meerwaarde van ruimtelijke ordening en een vernieuwde vorm van landinrichting voor de fysieke *ombouw* van het platteland (Bade, 2019; Cra, 2020; Sijmons & Thorat, 2020; Heij et al., 2021).

Ruimtelijke ordening biedt een kader om, rekening houdend met de gebiedsspecifieke problematiek van landbouw en leefomgeving, tot geïntegreerde oplossingen te komen.¹⁷ Door het landbouwsysteem niet te abstraheren en te isoleren uit haar regionaal ruimtelijke context, maar juist nadrukkelijk *in* (en dus als onderdeel *van*) de leefomgeving te positioneren, komen bovendien ook bewoners met hun belangen, wensen en verlangens in beeld.

Waar in de ecologische moderniseringsstrategie de kapitaalkrachtige, anonieme en veelal *footloose* shareholders van grote marktpartijen in de agrofoodketen voorop staan, krijgen in een ruimtelijk perspectief juist de gewortelde en bij een concreet gebied betrokken ‘streekholders’ een plek aan tafel (Janssen, 2023). En daarmee worden, naast de tot voor kort dominante financieel-economische waarden, ook de fysiek-ecologische en sociaal-culturele waarden onderdeel van het debat over de toekomst van de landbouw en het platteland. Anders gezegd: met een ruimtelijk perspectief kan de draai worden gemaakt van een vrij smalle, agro-economische welvaartsbenadering naar brede welvaart en van een overwegend sectorale kijk naar een meer integrale blik op het platteland (Van der Heijde, 2023).

In wat volgt, ga ik in op drie thema’s die wat mij betreft cruciaal zijn om dit geïntegreerde ruimtelijke perspectief te realiseren, namelijk: grond, gemeenschap en geschiedenis. Zie het als ‘navigatiebakens’ op de route van de ruimtelijke ordening.

¹⁷ Niet voor niets lopen de duurzaamheidsuitdagingen in de landbouw per regio sterk uiteen (Ros et al., 2023). Waar de landbouw op de zandgronden voornamelijk te maken heeft met mestproblematiek en verdroging, staan de veenweidegebieden juist voor de opgave om bodemdaling en broeikasgasuitstoot tegen te gaan.

5.1 Grond

Laat ik beginnen met de rol van grond. In de afgelopen jaren heb ik in vele lezingen en opstellen betoogd dat grond dé sleutel is voor de omslag naar een ander landbouwproductiesysteem waarin (ruimtelijke) multifunctionaliteit en (sociaal-maatschappelijke) integratie voorop staan. Dat gaat echter niet vanzelf. De huidige, volledig marktgedreven waardering van agrarische grond werkt immers alleen in het voordeel van het bestaande, hoogproductieve landbouwsysteem. Als we van de omslag een succes willen maken, moeten we toe naar een andere waardering van agrarische grond.

Nederland kent op dit moment bijzonder hoge prijzen voor agrarische grond, ook in internationaal vergelijkend opzicht.¹⁸ Deze hoge grondprijzen zijn enerzijds een gevolg van de kapitaalintensieve landbouw zelf. Een hoogproductief systeem dat drijft op internationale concurrentie zorgt voor een permanent proces van successie: de meest kapitaalintensieve bedrijfstakken met een hogere opbrengst per hectare (zoals glastuinbouw en lelieteelt) drukken de minder kapitaalintensieve bedrijfstakken (zoals grondgebonden melkveehouderij) met een lagere opbrengst weg, en stuwen door een gelijktijdig proces van verdergaande schaalvergroting en intensivering de grondprijs steeds verder op (VROMRaad, 2014).

Anderzijds werpt de hoge verstedelijkingsdruk in onze deltametropool zijn ‘rode gloed’ vooruit. Hoewel de agrarische grondmarkt afgescheiden is van de stedelijke grondmarkt, beïnvloeden ze elkaar wel degelijk (Buitelaar, 2021).¹⁹ De potentiële functiewijziging van agrarische grond rond steden heeft een prijsopdrijvend effect. Als gevolg van de hoge verstedelijkingsdruk en de vele ruimteclaims die de opgaven rond wonen, energie, klimaat en mobiliteit met zich meebrengen, is sprake van een oplopende ‘verwachtingswaarde’ van agrarische grond. Daarmee vormt landbouwgrond ook een aantrekkelijk object voor financiële speculatie.

¹⁸ De gemiddelde prijs voor agrarische grond in Nederland van € 85.431 per hectare ligt ruim boven het Europees gemiddelde van € 10. 578 per hectare. [EU agricultural land prices and rents: huge contrasts - Eurostat](#)

¹⁹ Prijsvorming in de agrarische grondmarkt is bovendien onderhevig aan een grote hoeveelheid regels, subsidies en fiscaliteiten. Zo is bijvoorbeeld winst uit waardeestijging van landbouwgrond vrijgesteld van inkomstenbelasting, een voordeel waar andere actoren op de grondmarkt geen aanspraak op kunnen maken.

De alsmat stijgende grondprijzen zijn vaak een grote *showstopper* voor boeren die willen omschakelen naar een natuurvriendelijke bedrijfsvoering. Daarvoor is immers vaak een extensiever bedrijfsmodel vereist, dat – letterlijk – meer ruimte benodigd om landbouw en natuur (en andere functies) te verweven. Extensivering betekent in de praktijk: meer rustgewassen en minder dieren per hectare. Meer grond dus en minder vee, minder externe inputs (o.a. kunstmest en veevoer) en/of meer gewasdiversiteit per hectare. Dat leidt in het huidige systeem vaak tot minder opbrengsten. Oplopende grondkosten en afnemende baten zorgen er voor dat veel boeren die willen omschakelen vastlopen.²⁰

De waardering en betekenis van (betaalbare) landbouwgrond is echter niet alleen relevant voor de individuele boer die keuzes over de toekomst van zijn of haar bedrijf moet maken, maar ook voor de overheid en betrokken natuur- en landschapsorganisaties die, samen met boeren en andere grondeigenaren, tot een passende inrichting van het platteland willen komen die ecologisch en hydrologisch voldoende robuust is. Een voorbeeld hiervan is de aanleg van groenblauwe ‘dooradering’ in het landschap of ‘brede beekdalen’ die in tijden van wateroverlast het water kunnen bergen en bufferen. Een dergelijke inrichting ontstaat niet vanzelf. Daarvoor zullen we, zoals landschapsarchitect Peter de Ruyter overtuigend heeft betoogd, de ‘grondpuzzel’ opnieuw moeten leggen (De Ruyter, 2023).

Het leggen van die puzzel slaagt mijns inziens alleen als de overheid bereid is om een actieve grondpolitiek te voeren, waarmee collectieve (brede) welvaartsdoelen worden gerealiseerd. Bij gebrek hieraan dreigt immers het afgedwongen ‘recht van de sterkste’ door de vrije markt, en daarmee – in het ergste geval – een situatie van ‘private rijkdom, publieke armoede’. De hoge agrarische grondprijs bevordert, zoals aangegeven, immers een proces waarin de ene agrarische bedrijfstak de ander verdringt. In de eerdergenoemde overgangszones rond beschermde Natura 2000 gebieden leidt deze ontwikkeling er bijvoorbeeld toe dat alleen kapitaalintensieve vormen van landbouw zich nog kunnen handhaven. Het is een proces dat door de huidige stikstofaanpak onbedoeld wordt versterkt.

²⁰ De stijgende prijs zorgt er bovendien voor dat de tijd die nodig is om de investering in (extra) grond terug te verdienen toeneemt. Grond kopen is nu feitelijk alleen mogelijk voor wie al grond heeft, of bereid is deze grond binnen agrarisch-familiale kring door te geven. Een neveneffect is dat de deur voor nieuwe toetreders in de landbouw vrijwel op slot zit. Of zoals een boer ooit tegen mij zei: ‘Je kunt de sector wel uit, maar niet in’.

Als de gronden die door de uitkoop van zogenaamde ‘piekbelasters’ niet in een grondbank worden ondergebracht, maar op de vrije markt worden verhandeld, dan dreigt de voor het landschapsbeheer zo cruciale, grondgebonden melkveehouderij plaats te moeten maken voor bijvoorbeeld boomteelt of lelieteelt. Het gevolg van dit verdringingsproces is dat er minder ruimte beschikbaar is voor de gewenste verweving van agrarische productiedoelen met natuur, water en landschap, maar ook dat sprake is van een gelijkblijvende of soms zelfs hogere milieubelasting voor bodem en water, door bijvoorbeeld het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Dit kan worden voorkomen door agrarische grond anders te waarderen: niet enkel vanuit de landbouwkundig ‘opbrengende’ waarde, zoals nu het geval is, maar ook vanuit de bijdrage die ze levert aan de realisatie van andere, bredewelvaartsdoelen, zoals bijvoorbeeld op het vlak van biodiversiteit en waterkwaliteit (Afb. 7).

Afbeelding 7. Natuurinclusieve landbouw: bloemrijke akkerranden voor biodiversiteit en natuurlijke plaagbestrijding. Bron: INTREEGUE Photography, Shutterstock.

Vanuit het huidige hoogproductieve landbouwmodel geredeneerd, wordt vaak gesproken over de economische ‘afwaardering’ van grond als bijvoorbeeld

natuurfuncties voorrang krijgen. Maar ‘afwaardering’ doet onvoldoende recht aan de (veelal nog niet beprijste) ecosysteemdiensten die de grond kan leveren en de maatschappelijke ‘opwaardering’ die daarmee (in potentie) gepaard gaat. Vanuit een breed welvaartspectief bezien, is het dan ook beter om over ‘herwaardering’ van grond te spreken.

Aan deze maatschappelijke herwaardering kan concreet invulling worden gegeven via een publieke grondbank, die gronden van stoppende boeren aankoopt en met voorrang en tegen een gereduceerd (pacht)tarief uitgeeft aan agrariërs die natuurvriendelijker willen boeren.²¹ Ook een duurzame uitgifte van overheidsgronden aan extensiverende boeren kan helpen, evenals de inzet van bewezen planologisch instrumentaria dat een duurzaam perspectief voor natuurvriendelijke landbouw stimuleert (Janssen & Van Asseldonk, 2023). Zo laten ervaringen uit het verleden met onder meer Rijksbufferzones en bestemmingen voor gecombineerde landbouw (waarbij het landschap bepalend is voor de ontwikkelingsruimte van de landbouw, in plaats van andersom), zien dat er op dit punt veel mogelijk is.

Uiteindelijk is het de kunst om – waar nodig – de grondprijsstijging gericht af te remmen of stil te leggen, waardoor extensieve menging van groen-blauw-rode functies mogelijk wordt en zo tevens een economisch perspectief wordt geboden voor ecosysteemdiensten. Hoe dat effectief te doen, en welke grondstrategie past bij welk gebied, vraagt om nader onderzoek.

5.2 Gemeenschap

Herwaardering van grond is één, uiteindelijk gaat het bij het leggen van de grondpuzzel ook om herverkeveling. Het zoeken naar een nieuwe verhouding tussen landbouw en leefomgeving impliceert immers een ruimtelijke reorganisatie of herinrichting van gebieden. Daarvoor is collectieve actie noodzakelijk. Dit vereist van verschillende overheden en grondeigenaren om tot overeenstemming te komen over het toekomstig landgebruik in een gebied en een daarbij passende ruimtelijke inrichting.

²¹ De middelen hiervoor kunnen (deels) worden verkregen via een zogenaamde planbatenheffing op de financiële waardevermeerdering die gepaard gaat met de functieverandering van landbouwgrond naar woningbouw. Dat geldt ook voor het ‘vullen’ van (regionale) fondsen voor het financieren ecosysteemdiensten.

Ruimtelijke ordening is bij uitstek een collectief ‘project’, dat alleen in gezamenlijkheid tot stand kan komen. Samenwerking tussen boeren en andere grondeigenaren is nodig, evenals de bereidheid om tot planvorming over te gaan. Veranderingen in een gebied komen immers alleen tot stand door mensen met een gemeenschappelijke drijfveer, die er samen hun schouders onder willen zetten (Duffhues, 2009). Dat vraagt overigens niet alleen om samenwerking tussen boeren, maar ook om de betrokkenheid van burgers en buitenlui. Ook op dit punt is een omslag in denken en doen noodzakelijk.

Collectieve vormen van actie en organisatie, in de vorm van onder meer coöperaties, zijn de afgelopen decennia geleidelijk uit het agrarische beeld verdwenen. Daarvoor in de plaats kwam overheidssturing en het marktmechanisme, veelal gericht op het individuele boerenbedrijf. Mede daardoor zijn boeren erg gericht geraakt op het eigen erf, met – soms letterlijk – grote afstand tot burgers en buitenlui. De eerdergenoemde LAT-relatie tussen stad en platteland heeft daar ook aan bijgedragen. Het weiland van de boer voelt inmiddels onvoldoende als iets dat van ons allemaal is, als *wij-land*. In een perspectief waarin multifunctionaliteit en integratie van landbouw en leefomgeving voorop staat, is dat problematisch.

Het oplossen van de ruimtelijke vraagstukken waar landbouw en platteland voor staan, vraagt om een blik voorbij het individuele boerenerf. Er zal vanuit een overkoepelend perspectief op de duurzame toekomst van landbouw en leefomgeving moeten worden samengewerkt. Waarbij boeren, bewoners, natuur, water en andere functies in het gebied een passende plek krijgen met dito toekomstperspectief, en de ecosystemendiensten die zij leveren ook worden beloond. Om van die diensten een succes te maken, zijn nieuwe verbindingen nodig tussen stad en land, boer en burger. Dat lukt alleen als we, naast staat en markt, de (derde) weg van de *commons* weer beproeven (Aarts et al., 2020; Lijster, 2022).

Het landbouwbeleid van de afgelopen decennia heeft, zoals eerder aangegeven, boeren vooral aangesproken als rationeel handelende wezens, die slechts uit zijn op maximalisatie van economisch gewin. De mens is echter niet rationeel, maar ten diepste relationeel. Het is zaak deze relationele kwaliteit weer aan te spreken. Daarbij is niet alleen de vraag of boeren bereid en in staat zijn om met elkaar en met anderen samen te werken, maar ook of de overheid deze

samenwerking actief wil ondersteunen en stimuleren. Met andere woorden, is ze bereid om in haar beleid niet de ‘homo economicus’ maar de ‘homo coöperans’, de samenwerkende mens (De Moor, 2013), voorop te stellen? Handelen vanuit een visie op het gemeenschappelijk goede lijkt me voor de overheid cruciaal, evenals het bevorderen van de noodzakelijke collectieve actie voor de *common good*.

Hierbij is het belangrijk de boeren die bereid zijn samen te werken aan een verduurzaming van de landbouw, en een daarbij passende herinrichting van het platteland, te stimuleren en belonen. Zo is het achttien boeren in de Overijsselse polder Oosterwolde gelukt om samen een gebiedsplan op te stellen dat goed is voor de natuur en perspectief biedt aan de landbouw. Door de beoogde aankoop van een vrijgekomen boerderij – in het bezit van de provincie – krijgen ze in totaal 200 hectare grond in handen, die ze onderling kunnen verdelen en opnieuw verkavelen. Daardoor wordt het mogelijk een ‘piekbelaster’ nabij een Natura 2000 gebied te verplaatsen, terwijl zijn collega’s ruimte krijgen voor een extensievere bedrijfsvoering met agrarisch natuurbeheer en hogere grondwaterpeilen.²²

Niet alleen in Oosterwolde, ook op veel andere plekken in Nederland, zoals in het Buijtenland van Rhoon, Markelo-Noord en De Peel, slaan boeren, al dan niet met andere grondeigenaren en ondersteuning van de lokale overheid, de handen ineen om samen vorm te geven aan de integratie van landbouw en leefomgeving.²³ Daarbij kan hoop worden geput uit het feit dat steeds meer organisaties – van impactbeleggers, coöperatieve grondfondsen, kerken en natuurorganisaties – bereid zijn om deze collectieve beweging van onderop financieel en organisatorisch te ondersteunen (Jellema et al., 2023). Ze willen bijdragen aan grondgebruik dat biodiversiteit stimuleert en bodemkwaliteit verbetert.

In ditzelfde spoor worden ook nieuwe, meer collectieve modellen voor landbouw ontwikkeld, waarbij de eigenaar van de grond niet altijd meer de actieve boer is (Hoogendijk, 2023: 17). Eigenaarschap van grond en agrarische bedrijfsvoering vallen niet altijd meer automatisch samen. Denk onder meer aan populaire

²² Boeren polder Oosterwolde zelf aan stuur voor meer perspectief - Nieuwe Oogst

²³ Vanuit Het PON & Telos zijn we als kennispartner bij een aantal van deze gebieden actief betrokken, onder meer in verband met de opstelling van sociaaleconomische impactanalyses van maatregelen voor stikstof, natuur, water en landbouw. Dat doen we vanuit een breed welvaartspectatief.

en snelgroeïende concepten als Herenboeren, Aardpeer en Land van Ons, die duurzame voedselproductie combineren op grond in collectief eigendom van een groot aantal *streekholders*. Boeren worden ingeschakeld als bedrijfshoofd in dienst van het collectief. Dit soort nieuwe modellen ontstaan uit een direct contact tussen burgers en boeren. Ze omzeilen slim de marktmacht van grote bedrijven in de agrofoodketen.

Aansluitend op deze route via de *commons*, kan de overheid samenwerkende boeren, burgers en buitenlui voorrang geven in omgevingsbeleid. Tevens kan ze hun verdienmodel verder ondersteunen door de afzet van lokale producten en de opzet (en afzet) van korte ketens te stimuleren. De reeds goed functionerende agrarisch collectieven voor natuur- en landschapsbeheer – zoals in de Noordelijke Friese Wouden, het Van Gogh Nationaal Park en Rivierenland – bieden in dit verband inspiratie: zij voeden niet enkel het ecologisch, maar ook het sociaal kapitaal van de regio (Barghausen et al., 2022). Ook de experimenten die nu plaatsvinden met zogenaamde ‘gebiedsoffertes’ (een aanbod vanuit een gebiedscoöperatie voor het leveren van ecosysteemdiensten) lijken beloftevol (WING, 2023).

Tegelijkertijd is er nog het nodige werk te verzetten omdat de huidige wetten en regels van overheden onvoldoende ruimte bieden voor gemeenschapsinitiatief. Dergelijke initiatieven worden vaak langs dezelfde maatlat gelegd als bedrijven, terwijl dat geen recht doet aan de inzet ervan. De vraag hoe dat te doorbreken en wat effectieve sturingsmechanismen zijn om de collectieve kracht van samenwerkende partijen voor de herinrichting van het platteland te bevorderen, staat dan ook hoog op mijn onderzoeksagenda.

5.3 Geschiedenis

Naast grond en gemeenschap, mag – tot slot – de rol van geschiedenis niet ontbreken. Van een voormalig hoogleraar ruimtelijke planning en erfgoed had u misschien ook niet anders verwacht. Geschiedenis vormt wat mij betreft een belangrijke basis voor samenwerkende partijen die werk willen maken van de herinrichting van het platteland. De functie van geschiedenis kent in dit verband een meervoudig karakter: het biedt kennis en inspiratie én zorgt voor identiteit en betrokkenheid.

In de zoektocht naar vormen van landbouw die weer in staat zijn mee te veren met de natuur en het hydrologisch systeem, kunnen we veel leren van de landschappelijke geschiedenis. In het vooroorlogse, agrarische landschap speelde technologie immers een minder grote rol en was men afhankelijker van wat de natuur te bieden had. Niet voor niets stelt Charles C. Mann, auteur van het baanbrekende werk over ‘tovenaars’ en ‘profeten’ in de landbouw, dat kennis over het agrarisch verleden de moderne landbouw kan helpen om beter om te gaan met de onvoorziene en onvoorspelbare veranderingen die klimaatopwarming met zich meebrengt (Mann, 2020).

Oude landschappen en vormen van landbouw die zijn afgestemd op wat de natuur biedt, blijken op meer natuurlijke wijze stikstof op te nemen, plagen te bestrijden en biodiversiteit te ‘produceren’. Ook de bekende filosoof Roman Krznaric breekt in zijn recente boek *Geschiedenis voor morgen* een lans voor de inzet van historische kennis bij de aanpak van de grote uitdagingen waar we als samenleving voor staan (Krznaric, 2024).

Mann en Krznaric vragen elk op hun eigen manier aandacht voor wat ik ‘de vergeten dimensie van brede welvaart’ zou willen noemen. In de discussie over brede welvaart is naast de focus op ‘hier en nu’, ‘later’ en ‘elders’ immers ook inzicht in ‘vroeger’ van belang. Betekent dit simpelweg dat de weg vooruit de weg terug is, en we weer terugkeren (van het nieuwe) naar het oude land? Nee, we kunnen niet terug naar vroeger. Dat moeten we ook niet willen. Het recente verleden laat zich bovendien niet zomaar wegpoetsen. Maar door slim gebruik te maken van het verleden, in de vorm van het hergebruik van oude water- en landbouwkundige principes en systemen, kunnen we wel vooruit via vroeger (Janssen, 2022).

Een reeks van inspirerende voorbeelden, van de reconstructie van watermolenlandschappen in Noord-Brabant tot de herintroductie van vloeiwelwatersystemen op landgoederen in Gelderland, laten zien dat het landschappelijk verleden geen blokkade is op weg naar een duurzame toekomst (Afb. 8). Integendeel, de daarmee verbonden ‘logica van het landschap’ kan ons helpen om tot een toekomstbestendige inrichting van het platteland te komen (Nijhuis, 2024). Bijvoorbeeld in de omslag naar een bodem- en watersysteem waarin ‘functie volgt peil’ de norm is, in plaats van ‘peil volgt functie’. Niet *fast forward* dus, maar *past forward*, zoals ik met collega Marijn van Asseldonk heb

betoogd (Janssen & Van Asseldonk, 2023). Dat verleden biedt bovendien niet alleen kennis en inspiratie voor een op het bodem- en watersysteem afgestemde inrichting, maar zorgt ook – en wellicht belangrijker nog – voor sociaal-culturele identiteit en betrokkenheid.

Afbeelding 8. Oud watermolenlandschap als inspiratiebron voor een klimaatbestendig platteland. Bron: Luc Buthker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Documentnummer 12276-37032.

De zoektocht naar nieuwe *commons* en een daarbij passende *common ground* tussen regionale streekholders vereist wat mij betreft een ruimtelijke ordening die rekening houdt met de cultuurhistorische factor, en een overheid die zich gevoelig toont voor de sociaal-culturele dimensie van de landbouwtransitie en het platteland. Deze transitie gaat immers niet alleen om ‘koeien, stikstof en geld’, zoals collega Kim Putters enige tijd geleden treffend verwoordde, maar ook over gezinnen, families, leefbaarheid, vitaal platteland en sociale cohesie (Herderschee & Sitalsing, 2023). Juist op dit punt gaat het vaak mis.

De overheid heeft de neiging om een systeemwereld te creëren die haaks staat op de leefwereld van mensen. Het beroemde ‘stikstofkaartje’ dat de (toenmalige)

minister van Stikstof en Natuur in het voorjaar van 2022 publiceerde, is daarvan de meest exemplarische uitdrukking. Die kaart met stikstofreductiedoelstellingen (zogenaamde Kritische Depositiewaarden) per gebied stuitte op stevig verzet bij boeren. De overheid lijkt zich onvoldoende te beseffen dat het platteland geen neutrale ruimte is, maar een ‘geleefd landschap’ (Janssen, 2023). Boeren zitten op grond die soms al vele generaties in de familie is, en ook bewoners van het buitengebied zijn ‘topofiele’ wezens die zich verbinden met hun omgeving (Tuan, 1974).

Als de overheid eenzijdige, abstracte doelen op die leefomgeving projecteert, voelt dat voor velen als een onteigening van hun thuis. Doelen die zich bovendien lastig laten vertalen in een waarneembare – en dus te accepteren – werkelijkheid. Landschapsgeschiedenis kan helpen om de juiste balans te vinden tussen de abstracte wereld van de plankaart en de concrete leefwereld van mensen (Smouter, 2022). Daarmee vormt het een gezamenlijk vertrekpunt en een basis voor samenwerking tussen uiteenlopende grondeigenaren en betrokkenen in een gebied. In de geschiedenis vinden zij een gedeeld decor, dat functies, belangen en waarden van een gebied in een ruimtelijk en temporeel (chrono)logisch verband plaatst (vgl. Van der Heijde, 2023).

Cultuurhistorie vormt de verbinding die mensen met elkaar en met het gebied hebben. Een gezamenlijk uitgevoerde reconstructie van de landschappelijke geschiedenis van een gebied kan helpen om met elkaar het goede gesprek over de toekomst te voeren. Het ophalen van de verhalen van mensen in de streek kan bovendien het draagvlak voor de benodigde (ruimtelijke) veranderingen vergroten (Steenhuis, 2023). Het is relevant om te verkennen in welke mate dergelijke reconstructies bijdragen aan consensusvorming bij de ontwikkeling van ruimtelijke plannen voor het platteland.

6. Het platteland in de steigers

Grond, gemeenschap en geschiedenis: het zijn belangrijke bakens op de route van de ruimtelijke ordening. Hoewel ik ze hier achtereenvolgens en dus los van elkaar heb besproken, staan deze thema's natuurlijk niet op zichzelf. Ze moeten op elkaar betrokken worden in een op maat – van concrete gebieden – gesneden aanpak. Ieder landelijk gebied is immers anders, in sociale en economische structuur, type landbouw, het bodem- en watersysteem en de aanwezige natuur (Erisman, 2022).

Een dergelijke aanpak vertrekt vanuit de aanname dat de motor voor daadwerkelijke verandering in gebieden zit. Dat betekent dat provincies, waterschappen, natuur- en landschapsorganisaties, boeren en andere grondeigenaren primair aan zet zijn. Deze partijen weten wat er regionaal speelt en zijn, zeker als het gaat om provincies, sinds de decentralisatie van de ruimtelijke ordening, bevoegd gezag. Provincies beschikken met de Omgevingswet en de daarin opgenomen Wet Inrichting Landelijk Gebied (WILG) bovendien over het benodigde landinrichtingsinstrumentarium om de wederombouw van het platteland actief te ondersteunen (Overwater et al., 2023).

Welke ruimtelijke route wordt gekozen, zal dus in hoge mate regionaal moeten worden bepaald. Dit sluit aan bij het inzicht dat voor het bevorderen van brede welvaart regionale factoren (en actoren!) ertoe doen (Raspe & Stam, 2019). Wil je kennis van brede welvaart omzetten in maatschappelijke waarde, dan moet je je dus richten op de regio. Anders gezegd: valorisatie vraagt in dit verband om regionale oriëntatie. In 'de' regio liggen bovendien de echte kansen voor verandering, voorbij de polarisatie die het nationale debat over de toekomst van de landbouw al enige tijd domineert. De maatschappelijke consequenties van de voorstellen die het Rijk de afgelopen jaren heeft gedaan om de stikstofcrisis te bezweren, hebben zoveel weerstand opgeroepen dat de discussie over de landbouw en het platteland is verhard en gepolitiseerd.

Mede gezien de verharding op nationaal niveau is de regionale schaal de meest effectieve om aan de slag te gaan met de wederombouw van het platteland. Hier is het gemakkelijker om op een positieve manier met elkaar in gesprek te raken en samen plannen te ontwikkelen. Gelukkig is dat geen proces dat nog moet worden opgestart, maar al volop in beweging is. Waar in Den Haag 'natuur' en 'landbouw' recht tegenover elkaar staan, weet men in de regio productieve verbindingen tussen boeren, natuur en samenleving te

organiseren. Het platteland staat in feite al in de steigers door al de boeren die – al dan niet in samenwerking met lokale en regionale overheden, natuur- en landschapsorganisaties en nieuwe (grond)coöperaties – experimenteren met de introductie van nieuwe (biobased) teelten en productiemethoden, de beloning van ecosysteemdiensten en de opstelling van inrichtingsplannen voor een betere menging van landbouw, natuur en andere functies in het landelijk gebied.

Dat wil overigens niet zeggen dat men regionaal in *splendid isolation* kan opereren. Als we via het spoor van regionaal ruimtelijke ordening tot een nieuwe verhouding van landbouw en leefomgeving willen komen, dan is en blijft flankerend en consistent Rijksbeleid noodzakelijk. Anders gezegd: de ‘oogst’ van regionaal beleid voor natuurherstel en duurzame landbouw blijft beperkt als nationaal beleid dat inzet op substantiële stikstofreductie en verbetering van waterkwaliteit uitblijft.²⁴ Het gaat om het zoeken naar de juiste balans tussen nationale uniformiteit in doelbereik en (de mogelijkheden voor) regionale variatie. Uit onderzoek naar eerdere vormen van ruimtelijk beleid voor het landelijk gebied, zoals bijvoorbeeld ten tijde van de Reconstructie Zandgronden (2000-2014), weten we bovendien dat een *sec* ruimtelijk perspectief onvoldoende is (Janssen & Dagevos, 2022). Ook de betrokkenheid van ketenpartners – de supermarkten en hun inkoopcentrales voorop – is nodig om de gewenste ruimtelijke verandering sociaal en economisch te kunnen ‘stutten’ en boeren perspectief te bieden. Een regionaal ruimtelijk perspectief, zoals hier bepleit, is dus per definitie *multi-level* en *multi-actor* van aard: het dient zich bewust te zijn van de afhankelijkheden van andere schaalniveaus en actoren.

In het daarmee samenhangende – dynamische en uitdagende – regionale samenspel speelt kennisontwikkeling, -opbouw en -uitwisseling een belangrijke rol. Het is op dit punt dat de Academische Werkplaats *(Be)sturen op Brede Welvaart*, een initiatief van Het PON & Telos en Tilburg University, in beeld komt. In deze werkplaats richten we ons op de complexe sturingsvragen die spelen bij het bevorderen van brede welvaart. Het doel is om handelingsperspectief en een richtinggevend kompas te bieden aan diegenen die de grote maatschappelijke transities – zoals die van de landbouw en het platteland – regionaal mee tot uitvoering brengen. En wat geldt voor het landbouwproductiesysteem, geldt

²⁴ Het feit dat het Landbouwakkoord in 2023 is geklapt en vervolgens in 2024 het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) is ontmanteld, helpt in dit verband natuurlijk niet.

in dit verband ook voor de wetenschap: de toekomst ligt in de integratie van sectorale en/of disciplinaire kennis ten behoeve van de grote, maatschappelijke uitdagingen waar we als samenleving voor staan. Naast de samenwerking tussen wetenschappelijke domeinen, kenmerkt de werkplaats zich ook door de samenkomst van wetenschap en praktijk. Ik beschrijf de werkplaats in dit verband graag als een 'doorwaadbare plaats' waar de veelal gescheiden werelden van wetenschap, beleid en regionale praktijk elkaar ontmoeten.

Op basis van de hier gepresenteerde agenda van grond, gemeenschap en geschiedenis, zal ik vanuit de werkplaats proberen bij te dragen aan een rechtvaardige transitie van landbouw en platteland. Eén waarin boeren niet het probleem zijn, maar onderdeel van de oplossing. U zult inmiddels begrijpen dat deze oplossing niet ligt in een verdergaande isolatie, maar juist in de integratie van landbouw en andere maatschappelijke domeinen, zoals gezondheid, natuur, energie en wonen. Dat vraagt om een perspectief waarin boeren en burgers, stad en land, weer met elkaar in verband worden gebracht. Door de bestudering van vernieuwende regionale praktijken, waar we vanuit Het PON & Telos bij betrokken zijn, zal ik daar de komende periode uitwerking aan geven. Geleerde lessen zal ik verdiepen door ze in een planologisch-historisch perspectief te plaatsen. We kunnen immers veel leren van eerdere pogingen om met behulp van ruimtelijke ordening vorm te geven aan veranderingen op het platteland. De eerdergenoemde Reconstructie Zandgronden is daarvan een interessant voorbeeld, maar ook Ruimte voor de Rivier en het (gesneefde) beleid voor Nationale Landschappen en Rijksbufferzones bevatten relevante lessen voor de actuele beleidspraktijk, bijvoorbeeld als het gaat om de effectieve inzet van grondinstrumenten, het sturen op gemeenschapsinitiatief en de rol van de culturele factor in duurzame gebiedsontwikkeling.²⁵

Het optekenen van dergelijke lessen is betekenisvol nu we opnieuw voor een herinrichtingsopgave staan. Als we een succes willen maken van de wederombouw, moeten we investeren in de kennisopbouw voor gebiedsgericht werken en landinrichting 2.0. Veel van deze kennis (en daarmee verbonden uitvoeringskracht) is sinds de ontmanteling van de Dienst Landelijk Gebied

²⁵ De opgedane lessen en leerervaringen zal ik optekenen in een bij uitgeverij Lecturis te verschijnen boek met als (voorlopige) werktitel: *Vijftig tinten groen. Naar een rijker boerenland.*

(DLG) in 2015 immers verloren gegaan.²⁶ Het ontbreekt sindsdien aan een goed functionerende kennisinfrastructuur; één die zowel leren *in* en *van* vernieuwende regionale praktijken stimuleert als de kennisuitwisseling tussen regio's en tussen regio en Rijk bevordert. Er is een groeiende behoefte aan regionale 'schakelpunten', waarin nationaal, regionaal en lokaal onderzoek samenkomt en gekoppeld kan worden aan de grote opgaven in het landelijk gebied (Molema, 2023). Vandaar dat we met vijf regionale kennisbureaus, en ondersteund door vier Rijksdepartementen, in 2022 het Nationaal Netwerk Brede Welvaart hebben opgericht. Dit lerende netwerk probeert een stimulerende rol te vervullen in de kennisuitwisseling rond brede welvaart, ook in de planvorming voor het platteland.²⁷

Vanuit de bijzondere positie van Professor of Practice zie ik voor mezelf vooral een rol als *honest broker* op de as tussen wetenschap en regionale beleidspraktijk (Pielke, 2007). Ik zal inzetten op kennisontwikkeling die betekenisvol is voor die praktijk, en vice versa. Dat vergt permanent en actief schakelen tussen beide werelden, met als doel dat de (decentrale) overheid over de juiste kennis beschikt, leert, en op basis daarvan duidelijkheid biedt met de juiste institutionele randvoorwaarden. Zodat boeren, andere grondeigenaren en bewoners die in de praktijk bezig zijn om samen stappen te zetten naar een duurzame toekomst van het platteland, dat ook daadwerkelijk kunnen doen. Vaak zijn dat kleine stappen. Maar dat is niet erg. De wederombouw hoeft ook niet in één beweging tot stand komen. Ze vergt eerder een aanpak waarin werkende weg wordt vormgegeven aan de benodigde herinrichting.

Geen plotse en grootschalige transformatie dus, eerder een geleidelijke en gestage verandering, rekening houdend met de behoeften en kansen per gebied. Daarbij kan overigens worden geleerd van de naoorlogse ruilverkaveling, waarmee ik mijn betoog begon. De overheid begon destijds pas in een gebied als er voldoende draagvlak was onder boeren en als ze voldoende ruilgrond in bezit had om in te zetten als smeermiddel (Andela, 2000).

²⁶ DLG had als opdracht bij te dragen aan het realiseren van samenhang in de ontwikkeling van het landelijk gebied. Dat deed ze in projecten voor opdrachtgevers van alle overheden: provincies, Rijk, gemeenten en waterschappen. DLG was georganiseerd als een agentschap met kantoren in heel het land. Veel van de taken van DLG zijn in 2015 overgegaan naar provincies.

²⁷ Een eerste vrucht van deze kennisopbouw is het in samenwerking met het ministerie van LNV gepubliceerde online magazine van het Nationaal Netwerk over brede welvaart en de gebiedsgerichte aanpak: <https://magazine.hetpon-telos.nl/21-kennis-van-de-regio-naar-een-ander-landelijk-gebied/>

Ook nu weer zullen we 'gebied voor gebied' moeten vormgeven aan ruimtelijke verandering. Steigers worden in de loop van de tijd opgebouwd en weer afgebroken. En daarachter vandaan verschijnt uiteindelijk een ander, breed welvarend platteland.

Natuurlijk ben ik zeer benieuwd naar het eindresultaat. Op mijn werkkamer heb ik alvast ruimte gereserveerd voor een nieuwe schoolkaart.

7. Dankwoord

Aan het einde gekomen van mijn rede wil ik, zoals de academische traditie betaamt, graag nog enkele mensen bedanken.

Allereerst dank ik rector Wim van de Donk, trekker van het universiteitsbrede Programma Brede Welvaart, Lex Meijdam, en het hoofd van het departement Public Governance van TiSEM, Patrick Kenis, voor het in mij gestelde vertrouwen.

Ik dank tevens Patrick Vermeulen, Susanne Agterbosch en oud-collega en vriend John Dagevos. Zij waren het die in 2019, bij het samengaan van duurzaamheidscentrum Telos met sociale kennisonderneming Het PON, het idee lanceerden voor de oprichting van een Academische Werkplaats Brede Welvaart. Dat idee is bijzonder vruchtbaar gebleken.

Mijn eerste stappen als jong onderzoeker zette ik ooit bij datzelfde Telos, toen een van mijn gewaardeerde promotores, Theo Beckers, er de leiding had. Hij plaveide op deze campus het wetenschappelijke pad voor duurzame plattelandsontwikkeling. Dat ik nu, bijna twee decennia later, namens opvolger Het PON & Telos, opnieuw op dit thema actief mag zijn aan deze universiteit, voelt als thuiskomen. Of, om in agrarische termen te spreken, de (intellectuele) kringloop is rond!

Dat ik hier vandaag een dubbeloratie mag uitspreken met Hans Mommaas is een bovendien bijzondere bekroning van twee decennia waarin onze paden elkaar diverse malen kruisten en we gedachten uitwisselden over duurzame ruimtelijke ontwikkeling. In de Academische Werkplaats kunnen we ons beider belangstelling voor deze kwestie bevredigen. Dat doen we in discussie met zeer aimabele en scherpzinnige collega's, zoals Kim Putters, Otto Raspe, Ronald de Jong, Ton Wilthagen, Jörg Raab, Philip Joos, Martijn Groenleer, en vele anderen, waarbij we ons geruggesteund weten door de onvermoeibare Michelle te Veldhuis, Sandra de Jong en Marieke Schoots.

Ik dank ook de vele inspirerende mensen met wie ik de afgelopen periode heb mogen samenwerken en de organisaties die meenden dat ik een bijdrage kon leveren aan hun missie. In het bijzonder wil ik Kees-Jan de Vet, Twan Tiebosch en Marijn van Asseldonk noemen, met wie ik intensief heb samengewerkt in het kader van de Adviescommissie Droogte Noord-Brabant, evenals Marijn Molema,

met wie ik het Nationaal Netwerk Brede Welvaart mocht initiëren. Samen met hem en collega's Katja Nagelkerke en Bianca Koomen bestieren we dit netwerk, waarmee we kennis maken mét de regio. Dat levert naast mooie discussies, ook weer nieuwe contacten op. Het meervoud van kennis is niet voor niets kennissen. En dat zijn er in het geval van het Nationaal Netwerk simpelweg te veel om op te noemen. Dat laatste geldt eigenlijk ook voor al mijn fijne collega's bij Het PON & Telos, met wie ik met heel veel plezier samenwerk aan mooie projecten rond brede welvaart, landbouw en landelijk gebied.

Als ik mijn moeder moet geloven, sprak ik op zeer jonge leeftijd eens de ambitie uit boer te willen worden. Hoewel die jongensdroom in de loop van de tijd is vervaagd, is de belangstelling voor het boerenbedrijf, het platteland, en de inrichting ervan, altijd gebleven. Die belangstelling heeft een meer wetenschappelijke wending gekregen, en dat is misschien maar goed ook. Ik denk namelijk niet dat ik een succesvol, laat staan gelukkig, boer was geworden. Desondanks hoop ik dat zij, als dochter van een zachtaardige en sociaal betrokken, Brabantse boer, iets van die voormalige ambitie herkent in dit verhaal.

Van die sociale betrokkenheid profiteren mijn broers, schoonzussen, neefjes en nichtjes en ikzelf overigens nog iedere dag. Ik had niets kunnen bereiken zonder de warmte, liefde en steun van mijn familie. Het harde werken en de opofferingen van mijn moeder en (te vroeg overleden) vader zijn fundament van en voorbeeld voor alles wat ik doe.

Als allerlaatste noem ik hier mijn grote liefde Cathelijne, met wie het leven zoveel leuker is.

Ik heb gezegd.

Aangehaalde literatuur

- Aarts, E., Fleuren, H., Sitskoorn, M., & Wilthagen, T. (Eds.) (2020), *The New Common: How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*. Tilburg University. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/the-new-common-how-the-covid-19-pandemic-is-transforming-society-2>
- Algemene Rekenkamer (2021), *Waar is de grutto? Aanpak bescherming weidevogels werkt niet*. Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Andela, G. (2000), *Kneedbaar landschap: kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling*. Bussum: Thoth.
- Blerck, H. van (2022), *Landschapsplan Nederland. Over ons grootste kunstwerk dat bestaat uit miljoenen bomen en struiken die tussen 1946 en 1976 geplant zijn en nu het beeld van het cultuurlandschap bepalen*. Bussum: Thoth.
- Bade, T. (2019), *Van keukentafel tot buitenkans. Ruilverkaveling als basis voor sociaaleconomische vooruitgang van het platteland*. Arnhem: Triple E.
- Barghusen, R., C. Sattler, R. Berner & B. Matzdorf (2022), 'More than spatial coordination: How Dutch agricultural collectives foster social capital for effective governance of agri-environmental measures', *Journal of Rural Studies*, Vol. 96, pp. 246-258.
- Boer, J. de (2017), *Landschapspijn. Over de toekomst van ons platteland*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Bos, A.P. et al. (2023), *WUR-perspectieven op landbouw, voedsel en natuur*. Wageningen: Wageningen UR.
- Buitelaar, E. (2021), *Werking van de grondmarkt*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2022), *Staat van landbouw en voedsel editie 2022*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2022/49/staat-van-landbouw-en-voedsel-editie-2022>

Centraal Bureau voor de Statistiek (2024), *Monitor Brede Welvaart en SDG's 2024*. Den Haag: CBS.

Cochrane, W.W. (1958), *Farm Prices: Myth and Reality*. University of Minnesota Press: Minneapolis.

College van Rijksadviseurs (2020), *Op weg naar een New Deal tussen boer en maatschappij*. Den Haag: Cra.

Dotinga, H.M. & A. Trouwborst (2017), 'De gebrekkige bescherming van weidevogels in agrarische gebieden in Nederland'. *Tijdschrift Natuur- beschermingsrecht*, 2, pp. 44-60.

Duffhues, T. (2009), 'Waarde(n)volle gebiedsontwikkeling. Werken met hart en ziel', in: I. Horlings, G. Remmers & T. Duffhues (red.), *Bezieling. De x-factor in gebiedsontwikkeling*. Tilburg: Telos, pp. 44-61.

Erismann, J. W. (2022), *In vrijheid, maar niet vrijblijvend: hoe gebiedsgericht en multidisciplinair de opgaven voor het landelijk gebied aan te pakken*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3280211>

Erismann, J.W., C. Backes & W. de Vries (2023), *Van depositie- naar emissiebeleid. Voorstel over hoe om te gaan met de KDW in wetgeving, vergunningverlening en beleid*. Leiden: Universiteit Leiden.

Frouws, J. (1994), *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*. Wageningen: Wageningen UR.

Haas, W. de (1990), 'Landbouw en omgeving: grenzen als uitdaging', in: *Agrarisch bestaan. Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Assen: Van Gorcum, pp. 170-188.

Heij, P. e.a. (2021), *Kiezen én delen. Advies van de studiegroep ruimtelijke inrichting landelijk gebied*. Den Haag: ABDtopconsult.

Heijde, M. van der (2023), 'Naar een nieuw ruraal narratief', *Landschap*, 4, pp. 158-165

Herderschree, G. & S. Sitalsing (2023), 'De polder moet op de schop vindt SER-voorzitter Kim Putters: 'De plekken waar de traditionele macht wordt uitgeoefend zijn aan verandering toe' (interview), *de Volkskrant*, 12 januari, <https://www.volkskrant.nl/economie/de-polder-moet-op-de-schop-vindt-ser-voorzitter-kim-putters-de-plekken-waar-de-traditionele-macht-wordt-uitgeoefend-zijn-aan-verandering-toe~bccae572/>

Hoogendijk, A. (2023), *Transitie in vertrouwen. Toekomstig verleden van de Nederlandse landbouw*. Dronten: Aeres Hogeschool.

Janssen, J. (2022), 'De cirkel rond!? Waarom de toekomst van de landbouw in het verleden ligt', in: *Een ander land. Pleidooi voor een duurzame samenleving*. Amsterdam: Boom, pp. 64-84.

Janssen, J. & J. Dagevos (2022), 'Planologie als geheugensteun: hoe we lering kunnen trekken uit de Reconstructie Zandgronden voor de gebiedsgerichte aanpak stikstof', *Gebiedsontwikkeling.NU*, <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/hoe-we-lering-kunnen-trekken-uit-de-reconstructie-zandgronden-voor-de-gebiedsgerichte-aanpak-stikstof/>

Janssen, J. (2023), 'Transitie landelijk gebied: zonder actieve grondpolitiek gaat het niet', *Gebiedsontwikkeling.NU*, <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/transitie-landelijk-gebied-zonder-actieve-grondpolitiek-gaat-het-niet/>

Janssen, J. (2023), 'Het platteland is een geleefd landschap', in: *De Natuurmakers. Tien jaar werken aan het Brabantse natuurnetwerk*. Den Bosch: Groenontwikkelings Brabant, pp. 120-124.

Janssen, J. & M. van Asseldonk (2023), *From fast forward to past forward: the importance of a heritage-based planning approach in tackling drought and water scarcity in the sandy areas of the Netherlands*. Groningen: InPlanning.

- Janssen, J. & M. Van Asseldonk (2023), 'Grond voor duurzame keuzen. Naar een landschap in vijftig tinten groen', in: *Aan de slag met duurzame gronduitgifte*. Den Bosch: Groenontwikkelfonds Brabant, pp. 22-26.
- Janssen, J. (2024), 'De scheiding tussen landbouw en natuur voorbij', *Christendemocratische Verkenningen*, 2, pp. 43-47.
- Jellema, A., A. Beltman & J. Woltier (2023), *Verkenning nieuwe eigendoms- en pachtvormen voor de landbouw*. Wageningen: Wageningen Economic Research.
- Jukema, G., P. Ramaekers & P. Berkhout (2024), *De Nederlandse agrarische sector in internationaal verband – editie 2024*. Den Haag/Wageningen: CBS/WUR.
- Karel, E. (2013), *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*. Groningen/Wageningen: NAHI.
- Koks, B. (2021), *Vogels wijze ons de weg. Landbouw en natuur in balans*. Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Krznaric, R. (2024), *Geschiedenis voor morgen. Inspiratie uit het verleden voor de toekomst*. Utrecht: Ten Have.
- Lijster, T. (2022), *Wat we gemeen hebben. Een filosofie van de meenten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mann, C. (2020), 'Traditionele landbouw als antwoord op klimaatverandering', in: *Veerkracht als opdracht. Denkers over voedsel*. Amsterdam: Van Gennep, pp. 71-92.
- Merrienboer, J. van (2009), *Mansholt. Een biografie*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Molema, M. (2023), *Zwaaien, roepen, springen. Naar een land waarin elke regio telt*. Amsterdam: Van Gennep.
- Moor, T. de (2013), *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving (oratie)*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

- Nijhuis, S. (2024), *Landscape Logic. An essay on the need for a landscape-based approach to designing sustainable urban environments*. Prinsenbeek: Jap Sam Books.
- Overwater, P., D. Frikkee & W. Korthals Altes (2023), 'Grondbeleid in het omgevingsrecht; het ontwikkelen van minder lucratieve functies', in: *Omgevingsrecht in gebiedsontwikkeling*. Delft: TU Delft, pp. 189-202.
- Pielke, R. (2007), *Honest broker. Making sense of science in policy and politics*. London: Cambridge University Press.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2018), *Monetaire milieuschade in Nederland. Een verkenning* (Policy Brief). Den Haag: PBL.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2024), *Monitor Nationale Omgevingsvisie 2024*. Den Haag: PBL.
- Ploeg, J.D. van der (2017), *Het belang van boerenlandbouw: een verwaarloosde waarheid* (afscheidsrede). Wageningen: Wageningen UR.
- Poppe, K. & R. Jongeneel (2020), 'Beprijzing beperkt nadelige milieueffecten landbouw', *Economisch Statistische Berichten*, 105 (4791S), pp. 54-56.
- Poppe, K. (2024), 'Landbouwbeleid door de jaren heen', in: *Tien essays over de internationale verwevenheid van ons voedselsysteem*. Den Haag: SCP, pp. 22-31.
- Prins, A. (2022), *Creëer rust met ruimte. Essay toekomstbestendig landelijk gebied*. Rotterdam: Stimuleringsfonds voor de Creatieve Industrie, <https://cms.stimuleringsfonds.nl/storage/media/Essay-Creer-rust-met-ruimte.pdf>
- Raad voor de Leefomgeving en infrastructuur (2013), *Ruimte voor duurzame landbouw*. Den Haag: Rli.
- Raspe, O. & Stam, E. (2019), '“Brede welvaart” in de regio verdient meer aandacht', *Economisch Statistische Berichten*, 104 (4772S), pp. 83-85.

- Roo, N. de, S. Kristiaan, S. van Liere & B. Bregman (2024), *Transitie of optimaliseren van het bestaande? Beleidsanalyse NPLG en WBS vanuit transitieperspectieven*. Wageningen: Wageningen UR.
- Ros, G., W. de Vries, R. Jongeneel & M. van Ittersum (2023), *Gebieds- en bedrijfsgerichte handelingsperspectieven voor een duurzame landbouw in Nederland*. Wageningen: Wageningen UR.
- Ruyter, P. de (2023), *De waardeverkaveling als ruilverkaveling 2.0. Hoe kunnen we de grondpuzzel opnieuw leggen?* Haarlem: Bureau Peter de Ruyter Landschapsarchitectuur.
- Sijmons, D. (2017), *Stadlandgoed. Nieuwe relaties tussen stad en platteland* (essay). Arnhem: Platform Renaissance van het Platteland.
- Sijmons, D. & I. Thorat (2020), 'Wat niet kan, is nog nooit gebeurd', in: *Verrukkelijk landschap. Naar een aantrekkelijk en vitaal platteland*. Wageningen: Blauwdruk, pp. 1-36.
- Smouter, K. (2022), *Blauw, wit, rood. De boerenopstand als spiegel voor Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Steenhuis, M. (2023), 'Van gebiedsgerichte naar gebiedseigen processen in het landelijk gebied'. *Vakblad Natuur Bos Landschap*, 204, pp. 34-37.
- Spaargaren, G. (2000), *Ecological Modernization Theory and the Changing Discourse on Environment and Modernity*. London: Sage.
- Tuan, Y. (1990). *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes and values*. New York: Columbia University Press.
- Van Grinsven, H.J.M., Van Eerdt, M.M., Westhoek, H., Kruitwagen, S., (2019). 'Benchmarking eco-efficiency and footprints of Dutch agriculture', in: *European context and implications for policies for climate and environment. Frontiers in Sustainable Food Systems* 3. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2019.00013>

- Van der Weijden, W.J., E.T. Lammerts van Bueren, J.C. Seidel, J. Staman, W.H. Ferwerda, M. Huber, A. Datema, T.H. Jetten, H. Kranstauber, L. Lauwers, P. Blom, J. Garssen & H.H.F. Wijffels (2021), *Gezondheid in drieboud. Naar een gezond voedselsysteem voor planeet, consument en boer*. Wetenschappelijke Raad voor Integrale Duurzame Landbouw en Voedsel. www.ridlv.nl
- Vermunt, D.A., N. Wojtynia, M.P. Hekkert, J. van Dijk, R. Verburg, P.A. Verweij, M. Wassen & H. Runhaar (2022), 'Five mechanisms blocking the transition towards 'nature-inclusive' agriculture: a systemic analysis of Dutch dairy farming', *Agricultural Systems*, 95, 103280.
- Vink, M. & D. Boezeman (2018). *Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw. Voorwaarden voor verandering*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Viviano, F. (2017), 'This tiny country feeds the world'. In: *National Geographic*, jg. 232, nr. 3, p. 82-109, <https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/holland-agriculture-sustainable-farming>
- VROMRaad (2014), 'Meerwerk'. *Een advies over de landbouw en het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief*. Den Haag: VROMRaad.
- Wageningen University (2020), *Vogel- en Habitatrichtlijnrapportage 2019*. Wageningen: Wageningen University.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1998), *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*. Den Haag: WRR.
- WING (2023), *Leidraad gebiedsofferte. Verkenning naar hoe een gebiedsofferte kan werken*. Ede: WING.

Brede welvaart en Tilburg University

Een breed welvaartsperspectief en de uitgangspunten van rechtvaardigheid, gelijkheid en niemand achterlaten, zitten in het DNA van Tilburg University. Om die reden is brede welvaart één van de belangrijke strategische thema's van de universiteit. Naast economische (materiele) welvaart gaat brede welvaart over andere aspecten waar mensen (in Nederland en elders in de wereld) nu en in de toekomst waarde aan hechten, zoals de kwaliteit van natuur en milieu, de staat van het onderwijs, waardig werk, volksgezondheid, armoede en veiligheid. Voor Tilburg University is brede welvaart een verbindend en richtinggevend kader om complexe maatschappelijke vraagstukken en transities te doorgronden en om bij te dragen aan oplossingsrichtingen voor een duurzame, inclusieve en rechtvaardige samenleving. Zowel in het onderzoek, het onderwijs en nadrukkelijk in het streven naar maatschappelijke impact.

De universiteit heeft het Programma Brede Welvaart opgezet om een antwoord te bieden op de complexe uitdagingen van onze tijd. Via een aantal academische werkplaatsen en soortgelijke initiatieven zet Tilburg University haar expertise als universiteit van mens- en maatschappijwetenschappen in om bij te dragen aan het versterken van brede welvaart. In deze werkplaatsen werken onderzoekers van alle faculteiten samen met maatschappelijke partners (bedrijven, overheden, NGO's) om in co-creatie kennis te ontwikkelen en te implementeren die bijdraagt aan oplossingen voor maatschappelijke thema's zoals de klimaat- en energietransitie, de arbeidsmarkt, gezondheid en welzijn en ongelijkheid, en zo de brede welvaart te verhogen.

Nieuwsgierig geworden naar het Programma Brede Welvaart van Tilburg University? Lees meer op de website: <https://www.tilburguniversity.edu/programma-brede-welvaart>

Colofon

vormgeving

Beelenkamp ontwerpers, Tilburg

fotografie omslag

Maurice van den Bosch

opmaak en drukwerk

Studio | powered by Canon

vertaling

Linda Mous

